

तदाप्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृतिभृत् । शितिकण्ठः काल-
गलत्सतीशोकानलव्यथः ॥१॥ स देवो दिवसात्रिन्ये तस्मिन्
शैलेन्द्रकन्दरे । गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥२॥

तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया । चकाशे शालि-
किंशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥३॥ सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थ-
मकरन्दाम्बुविन्दुभिः । स्यन्दिभिः मुन्दरस्यन्दं नन्दितेन्दिन्दिरा
क्वचित् ॥४॥ केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।

कुर्वती काननारुदधीनपरवभसम् ॥५॥ क्वचिदुत्फुल्लकमला
कमलभ्रान्तषट्पदा ।

उद्भट आणि
त्याच्या काव्यालुकार
सारसंग्रह
पद्मिनीं पद्मिनीपादम्पृष्ठयोगल्य मान्तमात् । अलदंजरयामासुर्हसा
हंसकुलस्तत् ॥६॥

पद्मिनीं पद्मिनीपादम्पृष्ठयोगल्य मान्तमात् । अलदंजरयामासुर्हसा
हंसकुलस्तत् ॥७॥

काशाः काशाः इवोद्भांसि स्वस्त्रां चेतांस्याचिक्षिपुर्यूनां
निम्नगा इव निम्नगा ॥८॥ स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि
न चुक्रधुः । भर्तारोऽपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रधुः ॥९॥

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् । क्रमशो रात्रिकन्या-
भिर्व्योमोद्यानमसिच्यत ॥१०॥ उत्पत्तिद्विः पतविद्वश्च पिच्छाली-
वालशालिभिः । राजहंसैरवीरेष्ट शरदैव सरोनृपाः ॥११॥

वनान्तदेवतावेष्यः पान्थस्त्रोकालशृङ्खलाः । मारप्रवीरासिलता
भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥१२॥ आसारधाराविशिखैर्नभोभाग-
प्रधासिभिः । प्रसाध्यते स्म धवलैराशाराज्यं बलाहकैः ॥१३॥

संजहार शरत्कालः कदम्बकुम्भप्रियः । प्रेयोवियोगिनीनां च
रोषसुखसंपदः ॥१४॥ विद्वश्चतिर्यातिपतिकाजनदर्शनम् ।

तदानीं
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
तलावप्यचान्द्रकाभरानभरः । कान्ताननन्दुरिन्दुश्च कस्य
नानन्दकोऽभवत ॥१५॥ क्षणं कामज्वरोत्थित्यै भूयः संतापवृद्धये ।

(२७)

C

उद्भट आणि त्याचा
काव्यालंकारसारसंग्रह
परिचयग्रन्थ

उद्भव आणि त्याचा काव्यालंकारसारसंग्रह

परिचयग्रंथ

कै. र. पं. कंगले

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

प्रथम आवृत्ती :

१९९७

गांधी जयंती जारीसंस्कृतप्रकल्पालय

प्रकाशक :

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई,
मुंबई - ४०० ०३२.

(c) प्रकाशकाधीन

मुद्रक :

व्यवस्थापक,

शासकीय मुद्रणालय, वाई (जि. सातारा)

किमत : रुपये ४३/-

अनुभागिका

निवेदन	एक
१ उद्भूत आणि त्याचा काल	१
२ उद्भूताचे ग्रंथ	४
३ काव्यालंकारसारसंग्रह	१२
४ उद्भूताची म्हणून निर्दिष्ट ज्ञालेली मते	८४
५ उपसंहार	९२
परिचय १ – उदाहरण-इलोक	९७
परिचय २ – उद्भूतकृत सुभाषितश्लोक	१०४
अलंकारांची सूची	१०५

THE
TEN
COMMANDMENTS

1. I AM THE LORD YOUR GOD,
WHO BROUGHT YOU OUT OF EGYPT,
OUT OF THE PLACE OF SLAVERY.
2. You shall have no other gods before me.
3. You shall not make for yourself
any偶像 (idols) or any likeness
of what is in heaven above
or on the earth below
or in the water under the earth.
4. You shall not bow down to them
or serve them; for I, the Lord your God,
am a jealous God, punishing children
for the sins of their fathers
to the third and fourth generation
of those who hate me,
but showing love to
a thousand generations
of those who love me
and keep my commandments.
5. You shall not take the name of the Lord your God
in vain, for the Lord will not leave you unpunished
if you take his name in vain.
6. Honor your father and your mother,
so that you may live long
in the land the Lord your God
is giving you.
7. You shall not kill.
8. You shall not commit adultery.
9. You shall not steal.
10. You shall not bear false witness
against your neighbor.

निवेदन

संस्कृत काव्यशास्त्रांमध्ये भामहाचा काव्यालंकार हा ग्रंथ अत्यंत प्राचीन व पहिला आहे. भामहाच्या या ग्रंथानुसार पुढे काव्यशास्त्रावरील ग्रंथांची रचना होत गेली. काव्यशास्त्र लिहिण्याची शैली, विषय व आत्मतत्त्व वगैरेंचा विचार प्रवर्तीत व्हायला भामहाचा काव्यालंकार कारणीभूत ठरला.

भरताच्या नाट्यशास्त्रातील काही संकल्पना काव्यशास्त्रामध्ये जशाच्या तशा उत्तरल्या. संस्कृतचे काव्यशास्त्र त्यादृष्टीने नाट्यशास्त्राचे अतिशय त्रहणी आहे. नाट्यशास्त्रामध्ये अलंकार व रस ह्यांची चर्चा नाटकाला धरून झाली. नाटक हे अभिनेय काव्य असल्यामुळे अलंकार व रस यांची चर्चा, दृश्य, अभिनय व नेपथ्य ह्यांच्या संदर्भात झाली ती इथवर की, राघवभट्ठ नावाचा शाकुंतलाचा टीकाकार ‘नेपथ्यजरस’ असा एक नवा रसप्रकार उल्लेखितो.

पण नाट्यशास्त्रातल्या ज्या काही संकल्पना काव्यशास्त्रामध्ये अवतरल्या, त्यांचे स्वरूप आणि त्यांची काव्यातील योजना ह्याबद्दलचे तौलनिक आकलन हे ग्रंथ वाचून आपल्याला होते. त्याचे पहिले प्रत्यंतर आपल्याला भामहाच्या काव्यालंकार या ग्रंथात मिळते. या दृष्टीने भामहाच्या या ग्रंथाचे महत्त्व प्रकर्षने जाणवते.

अशा या मौलिक ग्रंथावर उद्भटाने काव्यालंकार – सारसंग्रह नावाची टीका लिहिली. त्याकाळी टीका म्हणजे भाष्य किंवा अधिक सखोलपणे व सहज समजेल अशाप्रकारे विवेचन करणे, असे समजले

जाई. ह्या कल्पनेनुसारच उद्भटाने भामहाच्या अनेक अलंकार संकल्पना स्पष्ट करून दाखविल्या आहेत. उद्भटाने ह्या संकल्पना स्पष्ट करताना आपलीही काही मते आणि इतर काही भर त्या भामहाच्या काव्यालंकारातील माहितीमध्ये घातलेली आहेत. उद्भट हा काशमीरी पंडित तेव्हा त्याची विद्वत्ता काशमीरच्या अनेक संस्कृत पंडितांच्या प्रतिभेप्रमाणेच प्रगल्भ जाणवते. म्हणूनच उद्भटाचे हे भाष्य देखील नंतर आलेल्या अनेक संस्कृत साहित्य शास्त्रावरील ग्रंथरचना करणाऱ्या पंडितांनाही उपयुक्त ठरले व त्यांनी उद्भटाचा अत्यंत आदराने उल्लेख केला.

म्हणूनच ह्या ग्रंथाची उपयुक्तता लक्षात घेऊन महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या ग्रंथाचा परिचय करून देण्याचे ठरविले होते. तदनुसार कै. प्रा. र. पं. कंगले ह्यांना हा परिचय लिहून देण्यास विनंती केली होती. ती मान्य करून कै. प्रा. कंगले ह्यांनी प्रस्तुत परिचय करून दिलेला आहे, तो अत्यंत सुंदर व हृदयांगम झालेला आहे. ह्याची म्हाही डॉ. वा. म. कुलकर्णी यांनीही दिलेली आहे. हा ग्रंथ मराठी साहित्य शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या व्यक्तींना बहुमूल्य मार्गदर्शन करू शकेल. संस्कृत साहित्य शास्त्राच्या काही मूळ संकल्पना चांगल्या रीतीने समजावून घेण्याकरिता उद्भटाचा हा ग्रंथ वाचणे आवश्यक ठरते. या सर्व बाबी लक्षात घेता विद्वज्जनांच्याकडून या ग्रंथाचे स्वागत होईल असा मला विश्वास वाटतो.

डॉ. मधुकर आष्टीकर

अध्यक्ष

६ फेब्रुवारी, १९९७

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

उद्भव आणि त्याचा काळ

प्राचीन काळी अलंकारशास्त्राचा विकास ज्यांनी घडवून आणला त्यांच्यामध्ये काव्यालंकारसारसंग्रहाचा रचयिता भट्ट उद्भृत ह्याची गणना होते. ह्या शास्त्राचा उदय भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्राच्या रचनेच्या काळी झालेला असला तरी त्याचे स्वतंत्रपण सर्वांगीण विवेचन करणारे सर्वांत प्राचीन असे उपलब्ध ग्रंथ म्हणजे भामहकृत काव्यालंकार आणि दंडीकृत काव्यादर्श. त्यांपैकी भामहाच्या ग्रंथावर उद्भृटाने विवरणात्मक टीका लिहून शिवाय काव्यालंकारसारसंग्रह नावाच्या स्वतंत्र ग्रंथाचीही रचना केली. उद्भृटाचा प्रायः समकालीन असलेल्या वामनाचा काव्यालंकारसूत्रवृत्ति हा ग्रंथही प्राचीन परंपरेत मोडतो. म्हणून भामह, दंडी, उद्भृत आणि वामन हे प्राचीन आलंकारिक म्हणून निर्दिष्ट केले जातात. ध्वनिसिद्धांताचा प्रस्थापक आनंदवर्धन ह्याच्या वेळेपासून ह्या शास्त्रात नवीन विचारप्रवाह सुरु होतात.

भारतातील इतर बहुतेक प्राचीन ग्रंथकारांप्रमाणेच उद्भृटाच्याही जीवनाविषयी निश्चित स्वरूपाची माहिती उपलब्ध नाही. त्याच्या नावावरून तो रुद्रट, मम्मट आदीप्रमाणे काश्मीरी पंडित असावा असे समजले जाते. शिवाय, कलहणाच्या राजतरङ्गिणीत काश्मीरचा राजा जयापीड ह्याच्या दरवारात भट्ट

उद्भूट नावाचा सभापति होता असा उल्लेख आहे.^१ हा सभापति भट्ट उद्भूटच काव्यालंकारसारसंग्रहाचा कर्ता असल्याची संभाव्यता मान्य झाली आहे. त्यावरून अलंकारशास्त्रावर लिहिणारा उद्भूट काश्मीरनिवासी ठरतो, इतकेच नाही तर इसवी सनाच्या आठव्या शतकाचा उत्तरार्ध हा त्याचा कालही निर्धारित करता येतो. कारण, इ. स. ७७९-८१३ हा जयापीडाचा राज्यकाल निश्चित झाला आहे. उद्भूट आठव्या शतकात होऊन गेला असल्याच्या संभाव्यतेला इतर प्रमाणानेही पुष्टी मिळण्यासारखी आहे. त्याने भामहाच्या ग्रंथावर विवरण लिहिले होते यावरून त्याचा काल भामहानंतरचा हे उघड आहे. आता भामहाचा काल इसवी सनाचे सहावे शतक असे मानण्यास आधार आहे. भट्टिकाव्यातील दहाव्या सर्गात भामहकृत व्याख्यांना अनुसरूनच आणि त्याच क्रमाने त्याने चर्चिलेल्या सर्व अलंकारांची उदाहरणे ग्रथित केलेली आढळतात. भट्टी हा कवी सौराष्ट्रातील वलभी येथे मैत्रेय वंशातील इ. स. ५०० ते ६५० ह्या कालखंडात होऊन गेलेल्या चार धरसेन राजांपैकी एका धरसेन राजाचा आश्रित होता. तेव्हा भट्टी इ. स. ६५० च्या पूर्वी होऊन गेला असे मानणे आवश्यक असल्यामुळे त्याच्याही पूर्वीचा भामहाचा काल सहावे शतक असे स्थूलमानाने ठरते. उद्भूटाचा काल अर्थात त्यानंतरचा. दुसऱ्या बाजूने विचार करावयाचा म्हणजे उद्भूटाचे अथवा त्याच्या मतांचे निर्देश नवव्या शतकात होऊन गेलेल्या ध्वन्यालोककार आनंदवर्धनाच्या ग्रंथात आढळतात. तेव्हा उद्भूटाच्या ग्रंथरचनेचा काळ आठव्या शतकाचा उत्तरार्ध असे समजण्यास हरकत नाही.

वर उद्धृत केलेल्या राजतरङ्गिणीतील श्लोकात सभापति भट्ट उद्भूटाला रोजचे एक लाख दीनार इतके वेतन देत असत असे म्हटले आहे. त्यावर एकदम विश्वास वसणे कठीण आहे. दीनार हे मूळचे denarius नावाचे रोमन नाणे. प्रारंभी ते नाणे चांदीचे होते, परंतु इ. स. २६० पासून त्याच नावाचे तांब्याचे नाणे प्रचारात आले. भारतात प्राय: तांब्याचेच नाणे प्रसूत झाले. तांब्याचा दीनार समजला तरी रोजचा एक लाख दीनार एवढा पगार

१. विद्वान् दीनारलक्षणं प्रत्यहं कुसवेतनः ।

भट्टोऽभुद्भट्टस्य भूमिभूतः सभापतिः ॥ - रा. त. ४, ४९५.

यात वरीच अतिशयोळती वाटते. यासंबंधात उङ्घटाच्या काव्यालंकारसार-संग्रहाचे संपादक प्रो. बनहृती यांनी असे सुचविले आहे की, ज्या दिवशी सभा भरत असे त्याच दिवशी सभापतीला हे वेतन मिळत असावे असे समजावे. हे स्पष्टीकरण विशेष समाधानकारक वाटत नाही. ते काहीही असले तरी उङ्घटाळा जयापीडाच्या दरवारी मानाचे स्थान होते यात शंका नाही. विद्वानांचा आश्रयदाता असलेल्या ह्या राजाच्या दरवारात काव्यालंकारसूत्र-वृत्तीचा रचयिता वामन, कुट्टनीमताचा लेखक दामोदरगुप्त इत्यादी पंडित व कवी मंत्री गृहणून काम करीत होते हे लक्षात घेतले म्हणजे सभापति उङ्घटाचे स्थान किती मानाचे होते याची कल्पना करता येईल.

★ ★

उद्भवाचे ग्रंथ

(१) उद्भवाने भामहाच्या काव्यालंकार नावाच्या ग्रंथावर विवरणाच्या स्वरूपाची टीका लिहिली होती याचा निर्देश मागे केलाच आहे. ह्या टीकेचा नंतरच्या काली वहश: 'भामहविवरण' ह्या नावाने उल्लेख केला जातो, परंतु हे त्या टीकेचे मूळ नाव असण्याची शक्यता कमी आहे. टीकेच्या नावात ग्रंथकारापेक्षा ग्रंथाचेच नाव समाविष्ट असण्याचा अधिक संभव आहे. स्थ्यकाच्या अलंकारसर्वस्वावर समुद्रबंधाने लिहिलेल्या टीकेत एके ठिकाणी उद्भृत्कृत विवरणाचा 'काव्यालंकारविवृति' ह्या नावाने उल्लेख केला आहे आणि तेच नाव मूळ असण्याचा संभव आहे. भामहाच्या ग्रंथाचे नाव काव्यालंकार असे आहे. त्यावरील विवरणात्मक टीकेला काव्यालंकारविवृति असेच म्हटलेले असणार हे उघड आहे.

समुद्रबंधाने उद्भृत्कृत विवरणाचा जो निर्देश केला आहे त्यात भामहाच्या एका श्लोकावरील टीकेचा थोडासा अंश आहे. भामहाच्या श्लोक असा

विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।

रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वागिवदग्रधता ॥ (१.४).

ह्या श्लोकावरील आपल्या विवरणात उद्भवाने असे प्रतिपादन केलेले दिसते

की सत्कवित्वावाचून असलेली विदग्धता कशी अस्थिर असते आणि कशी शोभाहीन असते हे दाखविण्यासाठी पूर्वाधित दोन दृष्टांत दिले आहेत – अस्थिरता दाखविण्यासाठी पहिला आणि शोभाहीनतेसाठी दुसरा आणि मग मुळातील ‘का श्रीः’ ह्या वचनाचा श्री म्हणजे लक्ष्मी अस्थिर म्हणजे चंचल असते असा अर्थ त्याने केला होता (उद्भूटेन च काव्यालंकारविवृतौ सत्कवित्व-विरहिताया विदग्धताया अस्थैर्यस्याशोभनत्वस्य च प्रतिपादनाय निर्दर्शनद्वयमिति वदता का श्रीरस्थिरेत्यर्थोऽभिहितः । – समुद्रबंधकृत टीका, पृ. ८९). ह्यावरून उद्भूटाच्या विवरणपद्धतीची कल्पना करता येते.

उद्भूटाने लिहिलेली ही काव्यालंकारविवृति सध्या उपलब्ध नाही परंतु थोड्या वर्षांपूर्वी पाकिस्तानातील वायव्यसरहदीच्या प्रदेशात भूर्जपत्रावर शारदा लिपीत लिहिलेल्या हस्तलिखिताचे काही खंडित अंश सापडले. त्यांत उद्भूटाच्या ह्या विवृतीचे थोडे त्रुटित अंश समाविष्ट आहेत. इटालियन पंडित डॉ. ग्नोली यांनी ते संपादित करून प्रसिद्ध केले आहेत.^२ हे अंश उद्भूटाच्या विवृतीतीलच आहेत याविषयी शंका व्यक्त करण्यात आली आहे. परंतु ती अनाठायी आहे हे ग्नोलींनी दाखवून दिले आहे. हे अंश अगदी थोडे आणि त्रुटित असले तरी ते भामहाच्या समग्र ग्रंथावरील एका विस्तृत टीकेचे भाग आहेत यात शंका नाही. उद्भूटाखेरीज अन्य कोणी भामहाच्या काव्यालंकारावर टीका लिहिली असल्याचे प्रसिद्ध नाही. शिवाय, नंतरच्या आलंकारिकांनी उद्घृत केलेली काही विधाने ह्या त्रुटित खंडांत आढळून येतात. उदाहरणार्थ, रूपक अलंकाराची व्याख्या करणाऱ्या भामहाच्या २१ ह्या श्लोकावरील टीकेचा पुढील त्रुटित अंश उपलब्ध झाला आहे – ‘...शब्दो धर्मवाची द्वितीयेनोपमानशब्देन तथाभूतेनानुपप ... स्वाभिधेयाविनाभूतगुणवृत्तितां नियमयति । अत एव च भेदेऽप्यभेदप्रतीतिरियं नापन्न्यायः’ (Gnoli, fragment 22 b, p. 19). आता हेमचंद्रकृत काव्यानुशासनातील रूपक अलंकाराचे विवेचन करणाऱ्या विवेक नावाच्या त्याने स्वतःच लिहिलेल्या

२. Udbhata's Commentary on The Kavyalankara of Bhāmaha, ed. by R. Gnoli (Rome, 1962).

टीकेत पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे— ‘उपमेयशब्दो धर्मवाची द्वितीयेनोपमान-
शब्देन तथाभूतेनानुपपचमानसामानाधिकरणस्तस्यैवोपमानपदस्य स्वाभिवेया-
विनाभूतगुणवृत्तिं नियमयति । ततश्च सामानाधिकरणमध्युपपद्यते । अत
एव च भेदेऽप्यभेदप्रतीतिरिय नापन्यायः । (काव्यानुशासन, ed. R. C.
Parikh, पृ. ३५०) हे उघड आहे की दोषांपैकी एकाने दुसऱ्याची विधाने
शब्दशः उद्धृत केली आहेत. हे प्रसिद्ध आहे की हेमचंद्राने अनेक ठिकाणी
अभिनवगुप्त, मम्मट आदी अगोदरच्या आलंकारिकांच्या ग्रंथांतील लहानमोठे
उतारे जसेच्या तसेच आपल्या ग्रंथात समाविष्ट केले आहेत. तेव्हा प्रस्तुत
विधाने त्याने अगोदरच्या कोणा आलंकारिकांच्या ग्रंथातून उद्धृत केली
असावीत असे समजण्यास मुळीच हरकत नाही. भामहाच्या मूळच्या व्याख्येत
'उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते' असे शब्द आहेत, त्यांचे स्पष्टीकरण
प्रस्तुत उतान्यात आहे. तसे स्पष्टीकरण करण्याची आवश्यकता भामहाच्या
विवरणकारालाच मूलतः भासली असण्याची शक्यता आहे. हेमचंद्राच्या
रूपकाच्या व्याख्येत उपमान व उपमेय यांचा मुळीच निर्देश नाही. तेव्हा ह्या
दोषांच्या सामानाधिकरण्याची चर्चा करणारा प्रस्तुत उतारा हेमचंद्राच्या
व्याख्येला उद्देशून नाही हे उघड आहे. इहून त्याने तो दुसरीकडून घेतला
आहे असेच समजले पाहिजे. त्याने फक्त 'ततश्च सामानाधिकरणमध्युपपद्यते'
हे वचन स्वतः घातलेले दिसते. इतर सर्व अंश भामहावरील विवृतीतून घेतला
आहे हे स्पष्ट आहे आणि ही विवृति उद्भृतकृत असण्याची शक्यता आहे.

त्याचप्रमाणे काव्यालंकार १.९ ह्या श्लोकावरील विवृतीतील एका
त्रुटित अंशात भारवीच्या किरातार्जुनीशमधील ३.२१ हा श्लोक (निरीक्ष्य
संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयभाराधितजामदग्न्यम् । असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत
मृत्योरपि पक्षपातः ॥) खंडित रूपात उद्धृत झाला असून त्यातील व्याकरण-
विषयक एका प्रश्नाच्या चर्चेचा अल्पसा भाग उपलब्ध झाला आहे—‘... कर्तृ-
भेदान्वास्ति क्त्वाप्रत्ययः । अथ पक्षपतनविक्रियातो... क्रिया... त्वं तदा... घटते ।
पञ्चमभिहितस्य कर्तुः पक्षपातक्रिययैव संवन्ध इप्यते न निरीक्षणक्रियया ।’
(fragment 10, p. 8) भोजकृत शृङ्गारप्रकाशात भारवीच्या ह्याच श्लोकाच्या
संबंधात पुढील शब्दांत चर्चा आहे—‘अत्र यदि जनिक्रियातो निरीक्षणक्रियाया:

पूर्वतं तदा कर्तुभेदान्वास्ति क्त्वाप्रत्ययः । अभिधाव्यापारस्तु विघटते । पष्ठच-
भिहितस्य कर्तुः पश्चात्क्रिययैव संबन्धः न निरीक्षणक्रियया ।' (शृङ्गारप्रकाश,
ed. G. R. Josyer, Mysore, 1955, p. 276). दोन्हीकडे पहिले व तिसरे
ही वाक्ये तीच आहेत. परंतु दुसरे वाक्य भिन्न आहे. विवृतीत 'अथ पक्षपतन-
क्रियातो निरीक्षणक्रियायाः पूर्वतं तदा अभिधाव्यापारो विघटते' याप्रमाणे ते
वाक्य मुळात असावे. शृङ्गारप्रकाशात त्याचा संक्षेप केलेला दिसतो. परंतु त्यामुळे
अर्थेचोध नीट होत नाही. पहिल्या वाक्यात असे म्हटले आहे की 'निरीक्ष्य' चा
कर्ता मृत्यु आणि 'जायेत' चा कर्ता पक्षपात हे भिन्न असल्यामुळे निरीक्ष्य हे
ल्यबन्त रूप समर्थनीय नाही. त्यावर तोड म्हणून असे सुचविले की 'निरीक्ष्य'
मधील ईक्षणाची किया आणि पक्षपातमधील पतनाची किया या दोन्ही क्रियाचा
एकच मृत्यु हा कर्ता असल्याने ल्यबन्ताचा उपयोग समर्थनीय ठरतो. त्यावर
अगा आक्षेप घेतला आहे की शब्दांची जी अभिधाव्याती तिच्या व्यापाराला
यामुळे वाध येईल. कारण, त्या चक्तीच्या व्यापाराने पाणीविभक्तीत असलेल्या
मृत्यु शब्दाचा कर्ता म्हणून फक्त पतनक्रियेशीच संबंध प्रस्थापित होतो,
निरीक्षणक्रियेशी नाही. एतावता भारवीचा हा शब्दप्रयोग व्याकारणदृष्ट्या
शुद्ध नाही. ह्या विवेचनावरून हे स्पष्ट घटावे की शृङ्गारप्रकाशातील संक्षेपा-
मुळे अर्थात् त्रुटी उत्पन्न होते. तेव्हा त्यातील विधाने मूळ असण्याचा संभव
नाही. म्हणून ती उद्भूताच्या विवृतीतून घेतली आहेत असे समजण्यास काही
हरकत नाही. म्हणजेच हा त्रुटित अंश उद्भूताच्या विवृतीचाच हे स्पष्ट आहे.

त्रुटित अंशातील इतर काही निर्देशही त्याचे उद्भूतकर्तृक्त्वच सुचवितात.
उदाहरणार्थ, भासह, २.३२ मधील 'समासाभिहिता' ह्या शब्दावर 'समास-
शब्दश्चात्र संक्षेपयर्थीः' अशी टीप आढळते (fragment 23 b, p. 22).
काव्यालंकारसारसंग्रहात उद्भूताने ह्याच उपभाप्रकाराचे 'संक्षेपाभिहितायेषा
साम्यवाचकविच्युते: (१.१७)' या शब्दांत वर्णन केले आहे. तसेच, एका
अलंकाराची प्रतिभा दुसऱ्या अलंकारात अथवा दुसऱ्या वाक्यात उत्पन्न होते
असे विधान एका अंशात आढळते—'... न्तरप्रतिभा तयालंकारान्तरे वाक्यान्तरे
वा प्रतिभोत्पन्नते ।' (fragment 39 b, p. 38). उद्भूताने आपल्या ग्रंथात

फिलष्ट अलंकाराच्या वर्णनात म्हटले आहे की त्यात दुसऱ्या अलंकाराची प्रतिभा उत्पन्न होते – ‘अलंकारान्तरणतां प्रतिभां जनयत्पदैः। (४.१०).’

हा सर्व गोष्टी विचारात घेतल्या म्हणजे भामहावरील टीकेचे हे त्रुटिं अंश उद्भृतकृत काव्यालंकारविवृतीतीलच आहेत याविषयी संशयास म्हणजे जागा रहात नाही. परंतु दुर्दैवाने हे अंश इतके अल्प आणि इतक्या खंडित स्वरूपात आहेत की उद्भृटाची ही कृती जवळजवळ अनुपलब्ध असल्यासारखीच आहे. ती समग्र उपलब्ध झाली तर भामहाच्या काव्यालंकारातील अनेक दुर्बोध स्थळांवर प्रकाश तर पडेलच, पण त्याशिवाय उद्भृटाच्या स्वतःच्या काव्यविषयक अनेक विशिष्ट मतांचा स्पष्ट बोधही होईल. काव्यालंकारसारसंग्रहात फक्त अलंकारांचेच विवेचन आहे. याउलट भामहाने काव्यविषयक सर्व प्रश्नांची सविस्तर चर्चा केली आहे. तेव्हा त्यावरील उद्भृटाच्या विवृतीत तद्विषयक त्याच्या मतांचे स्पष्ट दर्शन घडेल. उद्भृटाच्या काही विशिष्ट मतांचा नंतर अनेकवार उल्लेख केला गेला आहे. ती मते ह्या विवृतीतच प्रदर्शित झाली असण्याचा संभव आहे. यापैकी काही मतांचे पुढे विवेचन केले आहे.

(२) उद्भृटाने कुमारसंभव नावाचे काव्य लिहिले होते असे सामान्यपणे मानण्यात येते. काव्यालंकारसारसंग्रहात प्रत्येक अलंकाराच्या व्याख्येनंतर त्याचे उदाहरण दिले आहे. अशी एकंदर चौन्याण्णव श्लोकवद्ध उदाहरणे आहेत. ती सर्व एकाच प्रसंगाच्या अनुरोधाने रचलेली आहेत. पार्वती उग्र तपश्चरण करीत असता बटुवेषात शंकराचे तेथे आगमन आणि त्याने तिला लग्न करण्याविषयी केलेला उपदेश हा प्रसंग त्या श्लोकांत क्रमशः चित्रित झाला आहे. उघडच याचे कालिदासाच्या कुमारसंभव काव्यातील पाचव्या सर्गातिल्या प्रसंगाशी साम्य आहे. म्हणून उद्भृटाच्या ह्या ग्रंथावर टीका लिहिणाऱ्या प्रतीहार इन्दुराजाने म्हटले आहे की ह्या ग्रंथकाराने स्वतः रचलेल्या कुमारसंभव काव्याचा एक भाग येथे उदाहरणरूपात प्रस्तुत केला आहे – ‘अनेन ग्रन्थकृता स्वोपरचित्कुमारसंभवैकदेशोऽत्र उदाहरणत्वेनोपन्यस्तः’ (१.१४ वरलघुवृत्ति). परंतु उद्भृटाने खरोखरच असे स्वतंत्र काव्य लिहिले होते हे संशयास्पद आहे. अशी शक्यता अधिक आहे की, अलंकारांची स्वरचित उदाहरणे

देष्याच्या उद्देशाने कालिदासाच्या कुमारसंभवातील फक्त हा नाट्यमय प्रसंग घेऊन त्याने तो ह्या चौन्याण्यव श्लोकांत स्वतंत्रपणे रंगविला आहे. तसे करताना ज्या त्रमाने अलंकारांच्या व्याख्या दिल्या आहेत् त्याच क्रमाने प्रसंगाचा परिपोष घडवून आणला आहे. हे काव्य उद्भूटाने अगोदरच लिहिले होते असे मानले तर नंतर लिहावयाचा असलेल्या ग्रंथातील अलंकारांच्या अनुक्रमाचे अवधान हा सर्ग लिहिताना उद्भूटाने सतत बाळगले होते असे समजावे लागेल. परंतु काव्याची रचना करताना अशा तंहेचे काही बंधन त्याने आपल्यावर लाढून घेतले असेल हे संभाव्य वाटत नाही. असे दिसते की, त्याने यावावतीत कवी भट्टीचे अनुकरण केले आहे. भट्टीने ज्याप्रमाणे व्याकरणाच्या नियमांची उदाहरणे काव्यरूपात दिल्यानंतर दहाव्या सर्गात भामहकृत व्याख्यांना अनुसून अलंकारांची उदाहरणे दिली आहेत आणि तसे करताना लंकादहन, वानरसेनेचे समुद्रतीरी आगमन इत्यादी प्रसंगांचे चित्रण केले आहे. त्याप्रमाणे उद्भूटाने आपल्या सर्व अलंकारांची स्वरचित उदाहरणे देष्याच्या उद्देशाने एक विशिष्ट प्रसंग निवडून त्याचा काव्यमय परिपोष केला आहे असे समजण्यास काही हरकत नाही. हा प्रसंग निवडण्याची स्फूर्ती कालिदासाच्या कुमारसंभवापासून झाली हे निःसंशय. तथापि त्याचा कालिदासाशी स्पर्धा करण्याचा उद्देश होता व म्हणून त्याने कुमारसंभव नावाचेच काव्य लिहिले होते असे समजण्याचे मुळीच कारण नाही.

उदाहरणांच्या ह्या श्लोकांत उद्भूटाने ज्या रीतीने हा प्रसंग रंगविला आहे ती बन्याच बावतींत कालिदासाहून भिन्न आहे. पहिल्या दोन श्लोकांत सतीच्या वियोगामुळे होणारा शंकराचा शोक कालक्रमाने कमी कमी होत होता आणि तो हिमालयाच्या एका कंदरात दिवस कंठीत होता असे म्हटले आहे (१-२). नंतरच्या अठरा श्लोकांत शरदृतूचे दीर्घ वर्णन आहे (३-२०). त्यानंतर बारा श्लोकांत शंकराला स्वतःच्या कृत्यावद्दल झालेला पश्चात्ताप आणि पार्वतीवरील प्रेमाने विव्हळ होऊन तो करीत असलेले तिचे चितन यांचे वर्णन आहे (२१-३२). पुढे पार्वतीच्या प्रेमाची परीक्षा पाहण्याच्या उद्देशाने त्याने बटुरूप धारण केले आणि ती उग्र तप करीत आहे हे ध्यानाने समजल्यावर तो गौरीशिखरावर जातो त्याचा निर्देश आहे (३३-३७). तेथे तप करीत

असलेली पार्वती त्याला कशी भासली याचे वर्णन चौदा इलोकांत केले आहे (३८-५१). नंतर शंकराचा कामविकार बळावल्याचा निर्देश असून मदनाच्या प्रभावावहूल आश्चर्योद्गार आहेत (५२-५७). स्वतःला सावरून तो तिच्याजवळ जातो (५८-५९) आणि तिला उपदेशाच्या गोष्टी सांगतो. त्यांत प्रथम हिमालयाच्या श्रेष्ठतेचे आणि पार्वतीच्या सौंदर्याचे वर्णन करून तिने तपश्चरण करावे यावहूल खेद व्यवत करतो (६०-७४). तिने अनुरूप वर मिळवावा असा उद्देश करून त्यानिमित्ताने अनुरूप वर म्हणून विष्णूची दीर्घ स्तुती करतो (७५-९०). शेवटी विवाह करण्यावहूल पुन्हा एकवार आग्रह करतो (९१-९४).

ह्या संक्षेपावरून हे स्पष्ट व्हावे की उद्भूटाने पुष्कळच वदल केला आहे. कालिदासाच्या सर्गातील शंकराने पाहिलेली पार्वतीची परीक्षा आणि शेवटचा नाट्यपूर्ण प्रसंग हे वगळून त्याने शंकराच्या तोंडी विष्णूची प्रदीर्घ स्तुती घातली आहे. काव्य म्हणून किंवा काव्याचा एक सर्ग म्हणून हे इलोक रचलेले नसून एका विशिष्ट क्रमाने वर्णिलेल्या अलंकारांची क्रमशः उदाहरणे देण्याच्या उद्देशानेच त्यांची रचना झाली आहे हे लक्षात घेतले म्हणजे ह्या प्रसंगाच्या येथोल चित्रणाची असमाधानकारकता जाणवणार नाही. असे असले तरी यांपैकी अनेक इलोकांत उत्कृष्ट प्रतीचे काव्य आहे यात शंका नाही. उद्भूटाच्या अंगी काव्यरचनेचे सामर्थ्य होते हे खरे, परंतु प्रत्यक्षात त्याने एखादे काव्य लिहिले होते असे निश्चितपणे म्हणता येण्यासारखे नाही.

(३) शार्ङ्गदेवाने संगीतरत्नाकर नावाच्या आपल्या ग्रंथात भरताच्या नाट्यशास्त्रावरील टीकाकार म्हणून ज्यांचा निर्देश केला आहे त्यांत उद्भूटाचा समावेश आहे. त्याने म्हटले आहे –

व्याख्यातारो भारतीये लोल्लटोद्भूटशङ्कुकाः ।

भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीतिधरोऽपरः ॥ (सं. र. ११९).

सध्या नाट्यशास्त्रावरील फक्त एकच टीका उपलब्ध आहे-अभिनवगुप्तकृत विवृति अथवा अभिनवभारती. त्या विवृतीत अनेक ठिकाणी उद्भूट, लोल्लट, शंकुक आदी प्राचीन टीकाकारांच्या मतांचा परामर्श घेतलेला आढळतो.

त्यांपैकी पाच ठिकाणी उद्भूटाच्या मताचा उल्लेख असून एके ठिकाणी औद्भूटांचे म्हणजे उद्भूटाच्या अनुयायांचे मत निर्दिष्ट झाले आहे. अभिनव-भारतीवरून असे दिसते की उद्भूट हा नाट्यशास्त्रावरील सर्वांत प्राचीन टीकाकार होय. त्याने प्रसंगी नाट्यशास्त्राच्या प्रचलित पाठापेक्षा भिन्न पाठ स्वीकारले होते, इतकेच नाही तर व्वचित भरताहून भिन्न मताचाही पुरस्कार केला होता असे अभिनवभारतीच्या आधारे म्हणता येते. उद्भूटाच्या ह्या मताचा पुढे विचार केला आहे. त्याने संपूर्ण नाट्यशास्त्रावर टीका लिहिली होती हे निश्चित नाही. त्याची मते मुख्यतः रूपकविषयक अध्यायांतच निर्दिष्ट ज्ञाली आहेत; नृत्त, संगीत आदी विषयांवरील अध्यायांत त्याचा उल्लेख नाही. तेव्हा त्याने फक्त काही अध्यायांवरच टीका लिहिली असावी हे अगदीच असंभाव्य नाही. ते काहीही असले तरी उद्भूटाची ही टीकाही सध्या उपलब्ध नाही हे मात्र खरे.

एतावता काव्यालंकारसारसंग्रह हाच उद्भूटाचा उपलब्ध असलेला एकमेव संपूर्ण ग्रंथ असे समजणे भाग आहे. सुभाषितावलीत उद्भूटाचे म्हणून तीन श्लोक उद्धृत केले आहेत. ते एका परिशिष्टात दिले आहेत.

* * *

काव्यालंकरसारसंग्रह

अलंकारशास्त्रावरील उद्भूटाच्या ह्या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य असे की त्यात फक्त काव्यात योजिले जात असलेल्या उपमारूपकादी अलंकारप्रकारांचेच विवेचन आहे, काव्यविषयक इतर प्रश्नांचा—काव्य म्हणजे काय, त्याचे प्रयोजन काय, त्याचे प्रकार किती, त्याचे गुण-दोष कोणते इत्यादींचा त्यात मुळीच विचार केलेला नाही. भामह, दंडी आणि वामन ह्या इतर तीन प्राचीन आलंकारिकांनी ह्या प्रश्नांचा निरनिराळ्या प्रकारे विचार केला आहे. भामहाच्या ग्रंथाचे नाव काव्यालंकार असले तरी त्यातील सहा परिच्छेदांपैकी फक्त दोनच परिच्छेदांत अलंकारांचे वर्णन आहे, वाकीच्या परिच्छेदांत काव्य-विषयक इतर प्रश्नांचे विवेचन आहे. ग्रंथाच्या नावातील अलंकार शब्द व्यापक अर्थात वापरला आहे. तो उपमारूपकादी अलंकारांपुरताच मर्यादित नाही. उद्भूटाच्या ग्रंथात फक्त ह्या अलंकारांचेच वर्णन आहे. त्याचे कारण असे संभाव्य आहे की भामहाच्या ग्रंथावर विवृति लिहिताना उद्भूटाने इतर प्रश्नां-विषयीची आपली मते तेथे मांडली होती. तेव्हा स्वतःच्या ग्रंथात त्यांची पुन्हा चर्चा करण्याची आवश्यकता त्याला वाटली नसावी. अलंकारांच्या वावतीत मात्र त्याला तशी आवश्यकता भासली होती हे उघड आहे.

काव्यालंकारसारसंग्रहात एकूण एकेचाळीस अलंकारांचे वर्णन असून त्यांची सहा वर्गामध्ये विभागणी केलेली आढळते. अलंकाराचे वर्णन म्हणजे त्याची व्याख्या अथवा लक्षण आणि त्या लक्षणाला अनुसृत त्याचे उदाहरण. लक्षणरूप ग्रंथात एकूण पंचाहत्तर कारिका आहेत आणि उदाहरणांची संख्या चौन्याण्णव आहे. पहिल्या वर्गातील ३, २०, २१, २२ आणि २३ ह्या पाच कारिका वगळता इतर सर्व कारिका आणि सर्व उदाहरणे अनुष्टुभु छंदात आहेत. त्या पाच कारिका तेवढचा आर्यावृत्तात आहेत. सहा वर्गापैकी प्रत्येक वर्गाच्या प्रारंभी त्यात वर्णन करावयाचे असलेल्या अलंकारांचा नामनिर्देश केला आहे. असा नामनिर्देश करताना सर्वक ते अलंकार ‘काहींनी’ अथवा ‘इतरांनी’ वर्णिले असल्याचे म्हटले आहे (कैश्चिदुदाहृताः १.२, परे विदुः २.१, ४.१, ६.१, अपरे आहुः ३.१, जगदुः परे ५.२). ह्यात भामहाच्या विवेचनपद्धतीचे अनुकरण आहे, इतकेच नाही तर ह्या सहा वर्गात विभागलेले अलंकारसुद्धा भामहाच्या ग्रंथात अगदी तसेच निरनिराळचा समूहांत निर्दिष्ट करून वर्णन केलेले आढळतात. उद्भूटाने हे सहा वर्ग भामहावरूनच थोडचाफार फरकाने घेतले आहेत यात शंका नाही. भामहाने वर्णिलेले तीन-चार अलंकार न स्वीकारता उद्भूटाने काही नवीन अलंकारांची भर घालून त्यांची संख्या एकेचाळीसपर्यंत नेली आहे. अलंकारांच्या व्याख्या प्रायशः भामहाला अनुसृत तसेच विवेचन असता उद्भूटाने त्यावर स्वतंत्र ग्रंथरचना का केली असावी ह्या प्रश्नाचे उत्तर असे संभाव्य आहे की केवळ अलंकारांचे वर्णन करणाऱ्या स्वतंत्र ग्रंथाची त्याला आवश्यकता वाटली असावी. होतकरू कवीला मार्गदर्शन करण्याच्या कामी इतर विषयांच्या चर्चेपेक्षा अलंकारांचे विवेचन अधिक उपयुक्त ठरेल असे वाटून त्याने हा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला असल्याची शक्यता आहे. ग्रंथाच्या नावात भामहाच्या ऋणाचा निर्देश आहे असे समजता येण्यासारखे आहे. भामहाच्या ग्रंथाचे सारच प्रस्तुत ग्रंथात संगृहीत झाले आहे असे उद्भूटाला सुचवावयाचे असावे. स्वरचित उदाहरणे देण्याची इच्छासुद्धा स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीस कारणीभूत झाली असल्याची शक्यता आहे.

भामहाने व त्याला अनुसरून उद्भूटाने निरनिराळ्या समूहांतील अथवा वर्गांतील अलंकारांचा नामनिर्देश करताना 'कोणी कोणी' किवा 'इतरांनी' त्यांचे विवेचन केले असल्याचे म्हटले आहे. भामहाच्या अनेक वर्षे पूर्वीपासून अलंकारांविषयीची चर्चा मोठ्या प्रमाणावर होत होती यात शंका नाही. भरताच्या कालानंतर त्याच्या चार अलंकारांत नवनवीन अलंकारांची सारखी भर पडत गेली. ही भर पडण्यास अनेक आलंकारिकांचे कार्य सहाय्यभूत झाले असले पाहिजे हे उघड आहे. परंतु भामहाने निर्दिष्ट केलेल्या मेथावी नावाच्या एका आलंकारिकाखेरीज इतर कोणा भामहपूर्व आलंकारिकाची नावनिशाणीही आता उपलब्ध नाही. त्यामुळे अगोदरच्या कोणत्या आलंकारिकाने कोणकोणत्या अलंकारांचे प्रथम विश्लेषण करून त्यांना नामाभिधान दिले होते हे समजाच्यास मार्ग नाही. एवढे मात्र म्हणता येण्यासारखे आहे की भामहाने वर्णन केलेल्या बहुतेक अलंकारांचे स्वरूप त्याच्या पूर्वीच निश्चित झाले होते. त्याने स्वतःही काही नवीन अलंकारांची भर घातली असल्याची शक्यता आहे. परंतु तसे असल्यास ते कोणते हे सांगता येण्यासारखे नाही. उद्भूटाने नव्याने स्वीकृत केलेले अलंकार मात्र स्पष्टपणे प्रतीत होतात.

काव्यालंकारसारसंग्रहावर प्रतीहार इन्दुराजाने लिहिलेली लघुवृत्ति आणि राजानक तिलकाने लिहिलेली विवृति अशा दोन टीका उपलब्ध असून त्या दोन्ही प्रसिद्ध झाल्या आहेत. प्रतीहार हे एक अधिकारपद आहे. राजानक ही काश्मीरात अनेकांना लावलेली पदवी आहे. इन्दुराजाने स्वतःला कौंकण म्हणजे कोकणनिवासी असे संबोधिले आहे. अभिधावृत्तिमातृका ग्रंथाचा रचयिता मुकुलभट्ट याच्याविषयी त्याने जे अत्यंत गौरवाचे उद्गार काढले आहेत त्यावरून तो त्याचा शिष्य असावा असे मानले जाते. प्रतीहार इन्दुराज आणि अभिनवगुप्ताचा ध्वनिशास्त्रांतील गुरु भट्ट इन्दुराज हे एकच होत असे एक मत आहे. पण ते ग्राह्य मानता येत नाही. अभिनवगुप्ताने भट्ट इन्दुराजावहूल अत्यंत गौरवाचे उद्गार काढले असून 'शुद्धसारस्वतप्रवाहपवित्रसकलवाडमयमहार्णवपूर्णभावसंपादनद्विजराज' या शब्दांत त्याचे वर्णन केले आहे. शिवाय त्याने त्याचे अनेक इलोक उद्भृत केले आहेत. प्रतीहार इन्दुराज कवी म्हणून प्रसिद्ध नाही. मुख्य गोष्ट अशी की भट्ट इन्दुराज हा ध्वनिसिद्धांताचा

आचार्य होता, तर प्रतीहार इन्दुराजाने लघुवृत्तीच्या शेवटी ध्वनिसिद्धांताचे थोडक्यात निरूपण करून ध्वनीच्या विविध प्रकारांचा पर्यायोक्त, समासोक्त इत्यादी अलंकारांत समावेश होऊ शकतो असे प्रतिपादन केले आहे. तेहा हे दोघे भिन्न आहेत असेच समजणे उचित होईल. मुकुलभट्टाच्या शिष्यांचा काल इ. स. दहाव्या शतकाचा पूर्वी तर अभिनवगुप्ताच्या गुरुचा काल त्या यतकाचा उत्तरार्ध अशी दोघांत थोडी कालभिन्नताही आहे. इन्दुराजाच्या लघुवृत्तिसह काव्यालंकारसारसंग्रह दोनदा प्रसिद्ध झाला आहे— (१) मं. रा. तेलंग यांनी संपादित केलेला व निर्णयसागर प्रेसने (१९१५ मध्ये) प्रसिद्ध केलेला, आणि (२) प्रो. एन. डी. बनहट्टी यांनी इंग्रजीत दीर्घ उपोद्घात व विस्तृत टीपा यांसह संपादित केलेला व वांम्बे संस्कृत सीरिजमध्ये भांडारकर इन्स्टिट्यूटने १९२५ मध्ये प्रसिद्ध केलेला. विवृतीचा रचयिता राजानक तिळक हा अलंकारसर्वस्वाचा कर्ता रुद्यक ह्याचा पिता. अलंकारसर्वस्वाची रचना बाराव्या शतकाच्या द्वितीय चरणात झाली असावी असे मानतात. तेहा तिळकाने आपली टीका त्या शतकाच्या प्रथम चरणात लिहिली असावी असे समजप्पास हरकत नाही. विवृतीत अनेक ठिकाणी लघुवृत्तीहून भिन्न मते व्यक्त झाली आहेत व काही ठिकाणी लघुवृत्तीचे खंडन केलेले दिसते. विवृतिसह काव्यालंकारसारसंग्रह थी. के. एस. रामस्वामी शास्त्री यांनी दीर्घ संस्कृत भूमिकेसह संपादित केला आहे आणि तो गायकवाड्स ओरिएंटल सीरिजमध्ये १९३१ साली प्रसिद्ध झाला आहे. ह्या विवृतीचा नंतरच्या काळी उद्घटविवेक अथवा उद्घटविचार असाही निर्देश केलेला आढळतो.

(१) पहिला वर्ग

उद्देश, लक्षण आणि परीक्षा अशी शास्त्रीय विषयाचे विवेचन करण्याची पढती आहे. तिळा अनुसरून उद्घटाने प्रत्येक वर्गात प्रारंभी त्यात वर्णन करावयाचे असलेल्या अलंकारांचा उद्देश म्हणजे नामनिर्देश केला आहे व नंतर त्यांतील प्रत्येक अलंकाराचे क्रमशः लक्षण म्हणजे व्याख्या दिली आहे. परीक्षा म्हणजे साधकवाधक युक्तींचा विचार करून अव्याप्ति, अतिव्याप्ति आदी दोषांपासून लक्षण मुक्त आहे असे दाखविणे. तसा परीक्षणात्मक भाग

न देता उद्घटाने त्याएवजी लक्षणाचे स्वरूप विशद करणारे उदाहरण दिले आहे. भामह, दंडी यांनी हात मार्ग अवलंबिला आहे. नंतरच्या अनेक आलंकारिकांनी मात्र परीक्षारूप भाग सुद्धा जोडला आहे आणि त्यात त्या अलंकाराचे स्वरूप अधिक स्पष्ट करून इतर अलंकारांनुन तो कसा भिन्न आहे याची चर्चा केली आहे. तसे करतानाही उदाहरणे देणे आवश्यकच न होते.

पहिल्या वर्गात प्रारंभी पुनरुक्तवदाभास, छेकानुप्रास, तीन प्रकारचा अनुप्रास, लाटानुप्रास, चार प्रकारचे रूपक, उपमा, दीपक आणि प्रतिवस्तूपमा ह्या आठ अलंकारांचा नामनिर्देश केला आहे (१.१-२). भामहाच्या पहिल्या समूहात अनुप्रास, यमक, रूपक, दीपक आणि उपमा ह्या पाचच अलंकारांचा निर्देश आहे. भरताच्या चार अलंकारांत अनुप्रासाची भर घातली आहे. हा गट भरताच्या कालानंतर लवकरच प्रस्थापित झाला असावा. उद्घटाने त्यातील यमक अलंकार गाळला असून पुनरुक्तवदाभास ह्या नवीन अलंकाराची भर घातली आहे. अनुप्रासाव्यतिरिक्त त्याने छेकानुप्रास आणि लाटानुप्रास हे स्वतंत्र अलंकार मानले आहेत. तसेच भामहाने उपमेचाच एका प्रकार म्हणून मानलेला प्रतिवस्तूपमा हा अलंकारही त्याने स्वतंत्र मानला आहे.

(१) पुनरुक्तवदाभास : ह्या अलंकाराची व्याख्या – ‘ज्यात भिन्न रूप असलेल्या दोन शब्दांचे अर्थ (वस्तु) भिन्न नसल्यासारखे भासमान होतात तौ पुनरुक्ताभास.’^३ उदाहरणावरून ह्या अलंकाराचे स्वरूप स्पष्ट होईल –

तदाप्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृतिभृत् ।

शितिकण्ठः कालगलतसतीशोकानलव्यथः ॥ १ ॥

‘त्या वेळेपासून प्रशस्त गजाचे चर्म धारण करणारा नीलकंठ संगरहित होऊन सतीच्या वियोगाने होणारी त्याची शोकरूपी अग्नीची व्यथा कालक्रमेकरून गळून जात असता,’ ह्या श्लोकातील ‘शितिकण्ठः’चा अन्वय पुढील उदाहरणाच्या श्लोकातील ‘दिवसान् निन्ये’शी लावावयाचा आहे. ह्या श्लोकात पुनरुक्तवदाभास अलंकाराची दोन उदाहरणे आहेत, एक ‘नागकुञ्जर’

^{३.} पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्वबोद्भासि भिन्नरूपदम् । (१.३ पूर्वांद्र).

यात व दुसरे 'शितिकण्ठः कालगल' यात. नाग आणि कुञ्जर ह्या दोन्ही शब्दांचा 'हत्ती' हा एकच अर्थ असल्यामुळे यात पुनरुक्तिरूप दोष आहे असे वाटण्याचा संभव आहे. परंतु कुञ्जर शब्दाचा 'प्रशस्त लक्षणांनी युक्त हत्ती' असा विशिष्ट अर्थ असल्यामुळे येथे पुनरुक्तिं असल्याचा केवळ भास होतो. तसेच, शितिकण्ठ म्हणजे 'निळा कंठ असलेला' आणि कालगल म्हणजे 'काळा गळा असलेला' यात पुनरुक्तिं असल्याचे आपाततः भासमान होते. परंतु वास्तविक 'कालगलत्' असा शब्द असून 'कालक्रमाने गळून पडत असलेली' या अर्थी तो 'व्यथा' चे विशेषण आहे. म्हणून हा पुनरुक्तवदाभास.

उद्देशाच्या कारिकेत पुनरुक्तवदाभास असे रूप असता व्याख्येत पुनरुक्ताभास एवढेच आहे. दोन्ही रूपांचा अर्थ तोच होतो, म्हणून वृत्तभंग टाळण्यासाठी व्याख्येत संक्षिप्त रूप वापरले असावे. तथापि एका गोष्टीचा निर्देश केला पाहिजे. काव्यालंकारविवृतीचे जे त्रुटित अंश ग्नोलीनी प्रसिद्ध केले आहेत त्यापैकी एकात पुनरुक्ताभास हेच रूप दोनदा आढळते - 'वा यस्यार्थभेदः तदा यमकालंकारोर्थभेदश्चेत् पुनरुक्ताभासः ... एतत् त्रितयमपि पुनरुक्ताभासं यथा इत्यादी' (fragment 19, pp. 15-16). त्यावरून असे म्हणता येण्यासारखे आहे की, उद्घटाला व्याख्येतील संक्षिप्त रूपच अभिप्रेत होते आणि उद्देशकारिकेतील 'वृत्' ने युक्त रूप वृत्ताच्या सोयीसाठी वापरले आहे. उत्तरकाली मुख्यतः तेच रूप प्रचारात राहिले असले तरी क्वचित पुनरुक्ताभास ह्या रूपाचाही उपयोग केलेला दिसून येतो.

अनुप्रासाप्रमाणे पुनरुक्तवदाभास हा अलंकारही शब्दनिष्ठ आहे असे उद्घटाचे मत असावे. ह्या वर्गतील आठ अलंकारांपैकी पहिले चार शब्दालंकार व दुसरे चार अर्थालंकार अशी वर्गवारी करता येते. विवृतिकार तिलकाने ममटाला अनुसरून पुनरुक्तवदाभास हा उभयालंकार असल्याचे म्हटले आहे. शब्दपरिवृत्ति केली असता म्हणजे एका शब्दाएवजी त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द वापरला असता अलंकार नष्ट होत नसेल तर अर्थालंकार आणि नष्ट होत असेल तर शब्दालंकार असा भेद केला आहे. प्रस्तुत अलंकारात दोन्ही प्रकार आहेत. 'नाग' ऐवजी गज शब्द वापरला तरी अलंकार अवाधित

राहील, पण 'कुञ्जर' ऐवजी तो शब्द वापरला तर अलंकार नष्ट होऊन पुनरुक्तिच शिल्लक राहील. तेव्हा अर्थनिष्ठ व शब्दनिष्ठ असा दोन्ही प्रकारचा असल्यामुळे हा उभयालंकार होय असे हे मत आहे.

उदाहरणातील 'तदाप्रभृति' म्हणजे मदनाला भस्मसात केले त्या वेळेपासून. त्या घटनेचा पुढील एका उदाहरणश्लोकात निर्देश आहे. सती हे पार्वतीचे पूर्वजन्मातील ती दक्षकन्या असतानाचे नाव. या वेळी शंकराला विरहव्यथा झाली असल्याचा उल्लेख कालिदासात नाही.

इतर प्राचीन आलंकारिकांनी पुनरुक्तवदाभास अलंकाराचा निर्देश केलेला नाही. उद्घटाच्या ग्रंथातच त्याचे विवेचन प्रथम आढळते. तेव्हा ह्या अलंकाराच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करून तो नव्याने प्रस्थापित करण्याचे श्रेय त्याला देण्यास हरकत नाही. काव्यालंकारविवृतीत यमकाचे स्पष्टीकरण करीत असता त्या अलंकाराहून भिन्न अशा ह्या नवीन अलंकाराचा विचार सुचला असावा असे वर निर्दिष्ट केलेल्या त्रुटित अंशावरून म्हणता येण्यासारखे आहे.

(२) छेकानुप्रास : ह्याची व्याख्या - 'दोन दोन वर्णसमुदायांची अगदी सारखी वाटणारी उक्ती केली असता छेकानुप्रास अलंकार निष्पत्त होतो.'^४ व्याख्येतील 'द्वयोः द्वयोः' नंतर 'वर्णसमुदाययोः' यासारखा शब्द अध्याहृत धरावयाचा आहे. उदाहरणावरूनच ह्या अलंकाराचे स्वरूप स्पष्ट होईल. ते उदाहरण असे-

स देवो दिवसान्निन्ये तस्मिन्शैलेन्द्रकन्दरे ।

गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥२॥

'तो देव (शितिकंठ) पर्वतश्रेष्ठ हिमालयाच्या त्या गुहेत सर्वश्रेष्ठ लोकांच्या मेळाव्यात अग्रभागी असलेल्या प्रमथ गणांची सेवा स्वीकारीत दिवस घालवीत होता.' प्रस्तुत श्लोकात छेकानुप्रासाची चार उदाहरणे आहेत. 'स देवो' आणि 'दिवसा' या दोन वर्णसमुदायांची उक्ती सुसदृश आहे, कारण दोहोंत

^{४.} छेकानुप्रासस्तु द्वयोऽद्वयोः सुमदृशोवितकृतौ ॥ (१.३ उत्तरार्थ).

सू. द. आणि व् हीच व्यंजने आहेत. (अनुप्रासात स्वर विचारात घ्यावयाचे नसतात.) म्हणून हा छेकानुप्रास अलंकार. त्याचप्रमाणे 'न्द्र' आणि 'न्द्रे' ह्या दोन वर्णसमुदायांची (न्, द्, र्) उक्ती, 'गरिष्ठ' आणि 'गोष्ठी' ह्या दोन वर्णसमुदायांची (ग्, ष, ठ्) उक्ती आणि 'प्रथमैः व 'प्रमथैः' ह्या दोहोची उक्ती (प्, र्, थ्, म्), या सर्व सुसदृश आहेत, म्हणून ही छेकानुप्रासाची उदाहरणे. ह्या उदाहरणांवरून असे दिसून येते की समुदायांत दोनपेक्षा अधिक व्यंजने अपेक्षित आहेत, दोनच समुदाय असावेत आणि ते एकमेकांच्या जबळ असावेत. परंतु दोन्ही समुदायांत व्यंजनांचा क्रम तोच असला पाहिजे हे अपेक्षित नाही (स देवो आणि दिवसा; प्रथमैः आणि प्रमथैः) इतकेच नाही तर एका समुदायात मध्येच दुसरे एखादे व्यंजन आले (गरिष्ठमध्ये र्) तरी अलंकाराला हानी पोचत नाही असे अभिप्रेत दिसते.

छेक म्हणजे विदग्ध मनुष्य. अशा मनुष्यांना हा अलंकार प्रिय असतो म्हणून त्याला हे नाव दिले आहे असे स्पष्टीकरण टीकाकारांनी केले आहे. छेक म्हणजे घरटचांतच राहणारे पक्षी, त्यांचा आवाज मधुर असतो म्हणून हे नाव दिले आहे असे दुसरेही एक स्पष्टीकरण इन्दुराजाने केले आहे. ते फारसे पटण्यासारखे नाही. 'रसाद्यनुगृह्णत्वेन प्रकृष्टो न्यासः (रसाला अनुरूप होईल अशी वर्णाची उत्कृष्ट योजना)' याप्रमाणे टीकाकारांनी मम्मटाला अनुसरून अनुप्रास शब्दाची व्युत्पत्ती दिली आहे.

छेकानुप्रासाचा निर्देश भामह, दंडी व वामन यांच्या ग्रंथांत नाही. तेव्हा त्याच्या विश्लेषणाचे व नामकरणाचे श्रेय उद्भूताला द्यावयास प्रत्यवाय असू नये.

(३) अनुप्रास : अनुप्रासाची व्याख्या करताना उद्भूताने प्रथम तो अलंकार ज्या तीन वृत्तींवर अधिष्ठित आहे त्या परुषा, उपनागरिका आणि ग्राम्या (अथवा कोमला) ह्या वृत्तींचे वर्णन केले आहे. निरनिराळ्या व्यंजनांच्या उपयोगाने ह्या भिन्न भिन्न वृत्ती निष्पत्त होतात. परुषा वृत्तींचे वर्णन असे— 'श आणि ष ही व्यंजने, रेफयुक्त जोडाक्षरे (क्, क् इ०) आणि टवर्ग

(द, ठ, ड, ढ, ण), तसेच हळ, ह्व, ह्य इत्यादी जोडाक्षरे यांनी युक्त ती परुषा नावाची वृत्ति होय.^५ ह्या वृत्तीने युक्त अनुप्रासाचे हे उदाहरण—

तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।

चकाशे शालिंकिशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥३॥

‘त्या ठिकाणी सरोवरांतील निःशेष कमळे विकसित करणारी आणि भाताच्या लोंब्यांनी दिशांची मुखे पिगट करणारी शरदश्री प्रकाशमान झाली.’ या श्लोकात श्वयंजनाची अकरा वेळा आवृत्ती झाली आहे म्हणून येथे परुषा वृत्तीने युक्त अनुप्रास अलंकार आहे. परुष म्हणजे कठोर, मधुर नसलेले.

उपनागरिकावृत्तीची व्याख्या—‘त्याच व्यंजनाच्या द्वित्वरूप जोडाक्षराने (कक, प्प इ०) युक्त असलेल्या, तसेच त्याच वर्गांतील अनुनासिक अगोदर असलेल्या पाच वर्गांतील व्यंजनांनी वनलेल्या जोडाक्षरांनी (झ, न्द, म्ब इ०) युक्त असलेल्या वृत्तीला ज्ञाते लोक उपनागरिका असे समजतात.’^६ ह्या वृत्तीने युक्त अनुप्रासाचे उदाहरण—

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभिः ।

स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दं नन्दितेन्दिन्दिरा ववचित् ॥४॥

‘कोठे कोठे कमळांच्या घनदाट थव्यांतून सुंदर रीतीने स्त्रवणाच्या मधाच्या थेंवांनी भ्रमरांना आनंदित करणारी (शरदश्री)’ ह्या श्लोकाचा अन्वय मागच्या उदाहरण श्लोकातील ‘शरत् चकाशे’शी लावावयाचा आहे. इन्दिन्दिर म्हणजे भ्रमर. प्रस्तुत श्लोकात न्द ह्या जोडाक्षराची अकरा वेळा आवृत्ती झाली आहे. म्हणून हे उपनागरिका वृत्तीने युक्त अनुप्रासाचे उदाहरण. उपनागरिका शब्दाचे इन्दुराजकृत स्पष्टीकरण असे—‘एषा खलु नागरिकया वैदरघीजुषा वनितया उपमीयते तत उपनागरिका’ म्हणजे नागरिक अथवा विदरघ स्त्रीसमान आल्हाददायक म्हणून ह्या वृत्तीला हे नाव दिले आहे.

५. शवाभ्यां रेफसंयोगेष्टवर्गेण च योजिता ।

परुषा नाम वृत्तिः स्याद् हह्याश्च संयुता ॥ (१४).

६. सरूपसंयोगयूता मूळिन वर्गान्त्ययोगिभिः ।

स्पर्शेष्युता च मन्यन्ते उपनागरिकां बृधा ॥ (१५).

ग्राम्या वृत्तीची व्याख्या—‘वाकी राहिलेल्या वर्णानी युक्त असलेल्या आणि कोमला असे दुसरे नाव असलेल्या ग्राम्या वृत्तीची काव्यांविषयी आदराची भावना असणारे रसिक प्रशंसा करतात.’^७ ह्या वृत्तीने युक्त अनुप्रासाचे उदाहरण—

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः वचित् ।

कुर्वती काननारूढश्रीनपुररवभ्रमम् ॥ ५ ॥

‘कोठे कोठे कीडा करीत भ्रमण करणाऱ्या भ्रमरांच्या थव्यांच्या मधुर गुंजारवामुळे वनात प्रादुर्भूत झालेल्या वनश्रीच्या पैंजाजाच्या आवाजाचा भ्रम उत्पन्न करीत (शरदश्री प्रकाशमान झाली)’ ह्या श्लोकाचाही अन्वय पूर्वीच्या श्लोकातील ‘शरत् चकाशे’शी लावावयाचा आहे. प्रस्तुत श्लोकात कृवर्णाची सहा वेळा, लूची आठ वेळा आणि रुची सहा वेळा आवृत्ती झाली आहे. ह्या वृत्तीला ग्राम्या हे नाव देण्याचे प्रयोजन स्पष्ट नाही. उपनागरिकाशी विरोध दाखविणारा असा ग्राम्या हा शब्द आहे, परंतु त्यामुळे तिच्यात काही गौणता आहे असे सुचविण्याचा उद्देश नाही. कोमला हे नाव अधिक अन्वर्थक वाटते.

ह्या तीन वृत्तींनी निष्पन्न होणाऱ्या अनुप्रासाची व्याख्या—‘ह्या तीन वृत्तींमध्ये एकव रूप असलेल्या व्यंजनांच्या योजनेला कवी लोक नेहमी निरनिराळ्या प्रकारचा अनुप्रास म्हणून पसंत करतात.’^८ उद्घटाने भामहकृत अनुप्रासाच्या व्याख्येचाच (सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते ।—काव्यालंकार, २.५) थोडा वदल करून अनुवाद केला आहे. भामहाच्या ‘वर्ण’ शब्दाच्या जागी ‘व्यञ्जन’ शब्द वापरल्याने व्याख्येत निश्चितच सुधारणा झाली आहे. अनुप्रासात व्यंजनाचीच आवृत्ती अपेक्षित असते. वर्ण शब्दाने स्वर व व्यंजन दोहोंचा बोध होऊ शकतो.

(४) लाटानुप्रास : ह्या अलंकाराची व्याख्या—‘प्रत्यय न लागलेले शब्द व प्रत्यय लागून बनलेली पदे यांच्या स्वरूपात व अर्थात काही फरक नसताही

७. शेषवैर्णव्यथायोगं कथितां कोमलाख्यया ।

ग्राम्यां वृत्तं प्रशंसन्ति काव्येष्वादृतबृद्यः ॥ (१.६)

८. सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृत्वेतामु वृत्तिषु ।

पृथक् पृथगनुप्रासमुश्निति कवयः सदा ॥ (१.७)

त्यांचे तात्पर्य भिन्न असल्यामुळे जी पुनरुक्ती करण्यात येते त्याला लाटानुप्रास म्हणतात.^९ उद्घटाने लाटानुप्रास अलंकारांच्या पाच प्रकारच्या भेदांचे वर्णन करून त्या प्रत्येकाचे उदाहरण दिले आहे. उदाहरणांवरून अलंकाराचे स्वरूप स्पष्ट होते. ते भेद असे— ‘जेव्हा ते दोन शब्द दोन भिन्न भिन्न पदांत अंतर्भूत असतात तेव्हा (पहिला प्रकार), जेव्हा एक शब्द दुसऱ्या पदात अंतर्भूत व दुसरा स्वतंत्र असतो तेव्हा (दुसरा प्रकार), जेव्हा दोन्ही शब्द एकाच पदात अंतर्भूत असतात तेव्हा (तिसरा प्रकार), जेव्हा दोन्ही शब्दांच्या स्वतंत्र पदांच्या रूपात प्रयोग केला जातो तेव्हा (चौथा प्रकार), अथवा जेव्हा संपूर्ण पादाची पुनरावृत्ती होते तेव्हा (पाचवा प्रकार), याप्रमाणे ह्या अलंकाराचे अनेक भेद होतात.^{१०} यांपैकी पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण —

कवचिदुत्फुल्लकमला कमलभग्नतष्टपदा ।

षट्पदवाणमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥ ६ ॥

‘कोठे कोठे फुललेल्या कमळांनी युक्त असलेली, कमळांवर भ्यमर घोंघावत असलेली, भ्यमरांच्या गुंजारवाने निनादित होणारी आणि आवाज करणारे मोठे सारसपक्षी असलेली (शरदश्री) प्रकाशमान झाली. ह्या श्लोकाचाही अन्वय पूर्वीच्या ‘शरत् चकाशे’ शी लावावयाचा आहे. येथे पहिल्या प्रकाराची तीन उदाहरणे आहेत. एकच रूप व एकच अर्थ असलेला ‘कमल’ शब्द दोन ठिकाणी वापरला आहे, परंतु त्या दोन ठिकाणचा त्याचा अन्वय भिन्न असल्याकारणाने त्यांत फलभेद अथवा तात्पर्यभेद आहे म्हणून हा लाटानुप्रास, आणि तो शब्द दोन भिन्न समासांत अंतर्भूत आहे म्हणून त्या अलंकाराच्या पहिल्या प्रकाराचे हे उदाहरण. तद्वतच ‘षट्पद’ आणि ‘मुखर’ यांच्या प्रयोगातही लाटानुप्रासाचा पहिला प्रकार निष्पत्त झाला आहे.

९. स्वरूपार्थाविशेषेषपि पुनरुक्तिः फलात्तरात् ।

शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इयते ॥ (१.८)

१०. स पदद्वितयस्थित्या, द्वयोरेकस्य पूर्ववत् ।

स्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रत्वाद्, द्वयोर्वैकपदाश्रयात् ॥

स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वैष्पि प्रयोगतः ।

भिन्नतेऽनेकधा भेदे: पादाभ्यसक्रमेणत्र ॥ (१.९-१०)

दुसऱ्या प्रकारच्या लाटानुप्रासाचे उदाहरण—

पद्धिनीं पद्धिनीं गाढस्पृहयागत्य मानसात् ।

अन्तर्दन्तुरर्थामासुहंसा हंसकुलाल्यात् ॥ ७ ॥

‘पद्धिनीच्या गाढ लालसे मुळे हंसांचे निवासस्थान असलेल्या मानससरोवराहून येऊन हंसांनी पद्धिनीला (चोचीनी) आतून दाते पाडले.’ येथे दुसऱ्या प्रकाराची दोन उदाहरणे आहेत. एकच रूप व एकच अर्थ असलेला ‘पद्धिनी’ शब्द दोनदा वापरला आहे. पण त्या दोन ठिकाणी त्याचा अन्वय भिन्न असल्यामुळे फलभेद आहे म्हणून हा लाटानुप्रास, आणि एकदा तो दुसऱ्या पदात अंतर्भूत आहे तर दुसऱ्यांदा तो स्वतंत्रपणे वापरला आहे. म्हणून हा त्या अलंकाराचा दुसरा प्रकार. ‘हंस’ शब्दाचीही तशीच योजना केली आहे आणि तेथेही तोच अलंकारप्रकार आहे.

तिसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण —

जितान्यपुष्पकिञ्जलकिञ्जलक्षेणिशोभितम् ।

लेखेऽवतंसतां नारीमुखेन्दुष्वसितोत्पलम् ॥ ८ ॥

‘इतर पुष्पांच्या केसरांवर मात करणाऱ्या केसरांच्या श्रेणीने मुशोभित झालेले नीलकमल स्त्रियांच्या मुखचंद्रावर अवतंसरूपाने विराजमान झाले.’ यात ‘किञ्जलक’ शब्द दोनदा वापरला आहे. त्याच्या अर्थात फरक नसला तरी अन्वयभेदामुळे (एक किञ्जलक अन्य पुष्पांचे आणि जित, दुसरे उत्पलाचे आणि विजयी) तात्पर्यभेद आहे म्हणून हा लाटानुप्रास आणि दोन्ही शब्द एकाच समासात अंतर्भूत आहेत म्हणून हे त्या अलंकाराच्या तिसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण.

लाटानुप्रासाच्या चौथ्या प्रकाराचे उदाहरण —

काशाः काशा इबोद्धूर्णसि सरांसीव सरांसि च ।

चेतांस्याचिक्षिपुर्यनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥ ९ ॥

‘काशपुष्पांप्रमाणे च काकणारी काशपुष्पे, सरोवरांप्रमाणे शोभिवंत सरोवर आणि नद्यांप्रमाणे स्वच्छ नद्या यांनी युवकांची चित्ते विचलित केली.’ यात

तीन शब्दांची द्विरुक्ती आहे. परंतु त्या शब्दांचा उपयोग एकदा उपमेय म्हणून व दुसऱ्यांदा उपमान म्हणून याप्रमाणे भिन्न तात्पर्यरूपात केला असल्या-मुळे तिन्ही ठिकाणी लाटानुप्रास निष्पत्त होतो. आणि दोनदा वापरलेले शब्द सर्वत्र स्वतंत्र आहेत म्हणून ही त्या अलंकाराच्या चौथ्या प्रकाराची तीन उदाहरणे. ह्या उदाहरणांविषयी अशी शंका व्यक्त करण्यात आली आहे की ती अनन्वय ह्या अर्थालिंकाराची उदाहरणे होत. त्या अलंकारात उपमेयाला त्याचीच उपमा देतात. परंतु त्यात त्या उपमेयासारखी दुसरी कोणतीही गोष्ट नाही, ती अनुपम आहे असे दाखविण्याचा उद्देश असतो. येथे तसे काही अभिप्रेत नाही.

पाचव्या प्रकाराचे उदाहरण –

स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ।

भर्तरोऽपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ॥ १० ॥

‘मोठा अपराध असताही स्त्रिया आपल्या पतीवर रागावल्या नाहीत. पती-सुद्धा अपराध असताही आपल्या स्त्रियांवर रागवले नाहीत.’ यात द्वितीय पाद आणि चतुर्थ पाद यांचे रूप व अर्थ एकच आहेत, पण त्यांचे तात्पर्य भिन्न आहे. एकात पतींच्या अपराधाचा निर्देश आहे तर दुसऱ्यात स्त्रियांच्या अपराधाचा; एकात न रागावणाच्या स्त्रिया तर दुसऱ्यात न रागावणारे पती. म्हणून येथे लाटानुप्रास आहे. आणि संपूर्ण पादाची आवृत्ती आहे म्हणून हे त्याच्या पाचव्या प्रकाराचे उदाहरण. पादाभ्यास असलेल्या यमकालंकाराच्या एका प्रकारात आणि ह्या लाटानुप्रासात भेद असा की यमकात दोन ठिकाणच्या शब्दांचे स्वरूप व त्यांचे अर्थ सर्वस्वी भिन्न असतात तर लाटानुप्रासात शब्दांचे स्वरूप व अर्थ अभिन्न असतात.

इन्दुराजाच्या लघुवृत्तीत हा पाच उदाहरणांचा क्रम निराळा लावला आहे. ४, ५, १, ३ व २ ह्या प्रकारांची उदाहरणे त्याने ह्या क्रमाने दिली आहेत. तसे करण्याचे प्रयोजन स्पष्ट नाही. परंतु तो क्रम स्वीकारता येण्या-सारखा नाही. पहिल्या प्रकाराचा उदाहरण-श्लोकाचा अन्वय अगोदरच्या ‘शरत् चकाशे’ शीच लावणे आवश्यक आहे. त्यात सर्व ‘शरत्’ ची विशेषणे

आहेत. तेच्हा त्या श्लोकाच्या अगोदर स्वतंत्र वाक्ये असलेले दोन श्लोक रचले गेले असल्याची शक्यता नाही. शिवाय, कारिकांत ज्या क्रमाने पाच प्रकारांचे वर्णन केले आहे त्याच क्रमाने त्यांची उदाहरणे दिली असावीत हेच संभाव्य आहे.

लाटानुप्रास असे नाव देण्याचे कारण तो लाट देशातील कवींना प्रिय आहे असे सांगितले जाते. लाट देश म्हणजे दक्षिण गुजरातचा प्रदेश.

अनुप्रास हा प्रधान शब्दालंकार. परंतु अलंकारांचे प्रथम विवेचन करणाऱ्या भरताच्या नाट्यशास्त्रात अनुप्रासाचा मुळीच उल्लेख नाही, यमकाचे मात्र विवेचन आहे. भामहाने अनुप्रासाची व्याख्या करून ‘कि तया चिन्तया कान्ते नितान्तेति यथोदितम्’ हे त्याचे उदाहरण दिले आहे. त्यानंतर त्याने ग्राम्यानुप्रास व लाटीय अनुप्रास यांचे वर्णन केले आहे. भामहाचा अनुवाद करून उद्घटाने त्यात वरीच भर घातली आहे. (१) भामहाने निर्दिष्ट न केलेला छेकानुप्रास त्याने नव्याने मांडला आहे. (२) तीन वृत्तींची कल्पना आणि परुषा व उपनागरिका ही नावे त्याच्या ग्रंथात प्रथम आढळतात. भामहाचे उदाहरण उपनागरिका वृत्तींचे आहे. त्याचा परुषा वृत्तीशी परिचय असल्याचे दिसत नाही. (३) लाटानुप्रासाचे पाच प्रकार उद्घटानेच प्रथम केलेले दिसतात.

अनुप्रासाचे उद्घटकृत वर्गीकरण शास्त्रशुद्ध नाही. छेकानुप्रास आणि लाटानुप्रास हे अनुप्रासाचेच प्रकार असता त्याना स्वतंत्र अलंकार म्हणून मान्यता देण्याचे कारण स्पष्ट नाही. त्याने ज्याला अनुप्रास एवढेच नाव दिले आहे त्याला वृत्यनुप्रास म्हणणेच योग्य होईल. आणि मग अनुप्रास अलंकाराचे छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास आणि लाटानुप्रास हे तीन भेद असे समजता येईल. मम्मटाने याप्रमाणेच वर्गीकरण करून वृत्यनुप्रास हे नाव प्रसूत केले आहे. इतरथा त्याने सर्वस्वी उद्घटाचेच प्रकार स्वीकारले आहेत. मम्मटपूर्वकालीन व उद्घटानंतर झालेल्या रुद्रटाने मात्र फक्त वृत्यनुप्रासाचा निर्देश केला आहे आणि त्याने मधुरा, प्रौढा, परुषा, ललिता व भद्रा अशा पाच वृत्तींचे वर्णन केले आहे.

(५) रूपक : ह्या अर्थालंकाराची व्याख्या – ‘दोन पदांमध्ये साक्षात् संबंध नसता जेव्हा गौण रूपात असलेले पद दुसऱ्या प्रधान रूपातील पदावरोवर संयोजित केले जाते तेव्हा रूपक अलंकार होतो.’^{११} यातील प्रधान पद म्हणजे उपमान आणि गुणवृत्ति पद म्हणजे उपमेय. रूपकात उपमानाचा उपमेयावर आरोप होऊन त्याला प्राधान्य येते म्हणून त्याचा येथे प्रधान पद असा निर्देश आणि उपमेयाला गौणत्व असते म्हणून ते गुणवृत्ति पद ‘युज्यते’ याचा अर्थ एकाचा दुसऱ्यावर आरोप होऊन ते एकरूप झाले असल्याचे दाखविले जाते. हा आरोप उभयतांमधील समान गुणांमुळे केला जातो हे व्याख्येत स्पष्ट केले नाही. गुणवृत्ति शब्द वापरून फक्त ते सूचित केले आहे. कारण ही वृत्ति अथवा गौणी लक्षणा समान गुणामुळे अभिव्यक्त होते. ह्या अलंकाराची भास्महकृत मूळ व्याख्या (उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥-का.ल., २.२१) अधिक स्पष्ट आहे.

उद्घटाने रूपकाचे चार प्रकार मानले आहेत. त्यांपैकी पहिल्या दोहोंचे वर्णन – ‘ज्याअर्थी त्या रूपकाची योजना (सर्व उपमाने) शब्दांनी निर्दिष्ट करून आणि काही शब्दांनी निर्दिष्ट करून व इतर अर्थावून समजावयाची अशी ठेवून केली जाते त्याअर्थी ते रूपक अनुक्रमे समस्तवस्तुविषय आणि एकदेशविवर्ति असे दोन प्रकारचे होते.’^{१२} समस्तवस्तुविषय रूपकाचे उदाहरण –

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुमुमशारितम् ।

क्रमगो रात्रिकन्याभिर्योमोद्यानमसिच्यत ॥ ११ ॥

‘हृत्यूर्हृलू रात्रिरूपी कन्यांकडून तारकारूपी पुष्पांनी शबलित झालेल्या गगन-रूपी उद्यानावर चंद्ररूपी घडघातून चांदणेरूपी पाण्याचा सडा घातला गेला.’ यात कन्या, कुमुम, उद्यान, कुम्भ आणि अम्बु ही आरोपित झालेली सर्व उपमाने शब्दांनीच निर्दिष्ट झाली आहेत, म्हणून हे समस्तवस्तुविषय रूपक. एकदेशविवर्ति रूपकाचे उदाहरण –

११. श्रृत्या संबन्धविरहाद्यत्वेन पदान्तरम् ।

गुणवृत्ति प्रधानेन युज्यते रूपकं तु तत् ॥ (१.११)

१२. वन्धस्तस्य यत्. श्रृत्या श्रुत्यर्थाम्यां च तेन तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥ (१.१२).

उत्पत्तिद्भूः पतिद्भूश्च पिच्छालीवालशालिभिः ।

राजहंसैरबीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः ॥१२॥

‘वर उडत जाणान्या व खाली उडत येणान्या आणि पंखसमूहरूपी चामरकेस असलेल्या राजहंसांच्या द्वारा शरद स्वतःच सरोवररूपी राजांना वारा घालूलागली.’ यात सरोवरांवर आरोपित केलेल्या राजांचा आणि पंखांवर आरोपित केलेल्या चामर केसांचा शब्दांनी निर्देश केला आहे, पण राजहंसांवर अभिप्रेत असलेला चवच्यांचा आरोप आणि शरदवर अभिप्रेत असलेला नायिकेचा आरोप हे आर्थ म्हणजे अर्थावरुन समजावयाचे आहेत. म्हणून हे एकदेशविवर्ति म्हणजे एका भागातच साक्षात प्रकट होणारे रूपक.

भामहात हे दोनच प्रकार आहेत. उद्भूटाने त्यांत आणखी दोन प्रकारांची भर घातली आहे. त्या प्रकारांचे वर्णन— ‘सर्व वस्तूच्या संवंधात अभिव्यक्त झालेले मालारूपक म्हणून अभिप्रेत आहे; अथवा दुसऱ्यावर झालेल्या आरोपामुळे आरोपित होत असल्याकारणाने ते एकदेशवृत्ति होते.’^{१३} या ठिकाणी इन्दुराजाने ‘समस्तवस्तुविषयम्’चे स्पष्टीकरण केले आहे ते असे— ‘एकस्मिन् रूप्ये समुच्चयेन अस्यन्ते क्षिप्यन्ते बहूनि रूपकाणि,’ म्हणजे एकाच वस्तूवर अनेक वस्तूंचा आरोप एकाच वेळी होतो हे मालारूपक. उदाहरण—

वनान्तदेवतावेष्यः पान्थस्त्रीकालशृङ्खलाः ।

मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥१३॥

‘वनप्रदेशातील देवतांच्या वेण्यांच्या रूपात पथिकस्त्रियांना मारक होणान्या साखळदंडांच्या रूपात आणि माराच्या योद्धांच्या समशेरींच्या रूपात भ्रमरांच्या पंक्ती प्रकाशमान झाल्या.’ यात ‘भृङ्गमाला’ ह्या एकाच वस्तूवर वेण्या, शृङ्खला आणि असिलता ह्या तीन वस्तूंचा आरोप केला आहे. हे तीन आरोप परस्पर असंबद्ध आहेत. पूर्वीच्या समस्तवस्तुविषय रूपकातील विविध आरोप परस्परसंबद्ध असून त्यात एकच प्रधान आरोप अभिप्रेत आहे. त्या प्रकाराला उत्तरकालीन आलकारिकांनी साङ्ग रूपक अथवा सावयव रूपक असे नाव दिले आहे.

१३. समस्तवस्तुविषयं मालारूपकमिष्यते ।

यदैकदेशवृत्ति स्यात्परस्परेण रूपणात् ॥ (१.१३).

चौथ्या एकदेशवृत्ति प्रकाराबद्दल इन्दुराजाने म्हटले आहे की 'एकदेश' शब्दाची 'एकदा+ईश' अशी फोड करून 'दुसऱ्या ठिकाणी प्रभावी होणारा जो वाक्याचा अर्थ त्यात विद्यमान असणारे रूपक (एकदा अन्यदा ईशः प्रभविष्युर्योऽसौ वाक्यार्थस्तद्वृत्तित्वं रूपकस्याभिमतम्)' असा अर्थ करणे अभिप्रेत आहे. एका आरोपामुळे दुसरा आरोप प्रतीत होतो असा याचा अर्थ दिसतो. एकदेश शब्दाची अशी व्याख्या करण्याचे कारण इन्दुराजाने असे दिले आहे की उद्घटाने भासम्हाच्या विशेषोक्ति अलंकाराच्या व्याख्येतील 'एकदेशस्य विगमे' ह्या शब्दांचे विवरण असेच केले होते (विशेषोक्तिलक्षणे च भासमहविवरणे भटोऽद्धटेन एकदेशशब्द एवं व्याख्यातो यथेहास्मार्भिर्निरूपितः), ह्या प्रकाराचे उदाहरण -

आसारधाराविशिखैर्नभोभागप्रभासिभिः ।

प्रसाध्यते स्म धवलैराशाराज्यं बलाहकैः ॥१४॥

'आकाश प्रदेशात प्रकाशमान होणाऱ्या शुभ्रवर्ण मेघांनी दिशारूपी राज्य वृष्टिधारारूप वाणांनी भूषित केले गेले (पक्षी, प्राप्त केले गेले). 'येथे प्रसाध्यधातू 'भूषविणे' आणि 'संपादन करणे' या दोन अर्थात वापरला असून त्यात श्लेष आहे. दिशांवर केलेला राज्याचा आरोप आणि वृष्टिधारांवर केलेला वाणांचा आरोप यांमुळे भूषित केले गेले (प्रसाध्यते स्म) यावर मिळविले गेले (प्रसाध्यते स्म) याचा आरोप प्रतीत होतो. याप्रमाणे हे 'पररूपेण रूपण' आहे, म्हणून हे एकदेशवृत्ति रूपक. उत्तरकालीन आलंकारिकांनी ह्या प्रकाराला विलष्ट परम्परित रूपक असे नाव दिले आहे. त्या प्रकाराचे वर्णन केल्यावर मम्मटाने म्हटले आहे 'एकदेशवृत्ति हीदमन्यैरभिधीयते।' हे विधान उद्घटाच्याच संबंधात आहे. दुसऱ्या कोणी प्राचीनाने हे नाव वापरलेले नाही. परम्परित रूपकाचे वर्णन प्रथम रुद्राच्या काव्यालंकारात आढळते.

(६) दीपक : व्याख्या - 'प्राधान्य असलेल्या व ते नसलेल्या वस्तूचे औपन्यनिदर्शक धर्म ज्यांत आरंभी, मध्ये आणि अंती निवद्ध असतात त्याला दीपक अलंकार म्हणतात.'^{१४} प्राधान्य असलेली वस्तू म्हणजे प्रस्तुत असलेले

१४. आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरपोगिनः ।

अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तदीपकं विदुः ॥ (१०१४).

उपमेय आणि ते नसलेली वस्तु म्हणजे अप्रस्तुत उपमान. आदिदीपकाचे उदाहरण –

संजहार शरत्कालः कदम्बकुसुमश्चियः ।

प्रेयोविवियोगिनीनां च निःशेषसुखसंपदः ॥ १५ ॥

‘कदंवपुष्पांचे सौंदर्य आणि प्रियकरांचा वियोग झालेल्या स्त्रियांचे सुखसर्वस्व यांचा शरत्कालाने अंत केला.’ यात कदंवपुष्पांचे सौंदर्य आणि वियोगिनींची सुखसंपत्ती या दोहोंमधील औपम्यनिदर्शक धर्म ‘संजहार’ ह्या वचनात अभिव्यक्त झाला आहे. आणि ते वचन वाक्याच्या प्रारंभी आहे म्हणून हे आदिदीपक. शरत्कालाचे वर्णन प्रस्तुत असल्यामुळे कदंवपुष्पांची शोभा नाहीशी होण्याला प्राधान्य आहे आणि वियोगिनींची सुखसंपत्ती संपुष्टात येण्याला त्या मानाने गौणत्व.

मध्यदीपकाचे उदाहरण –

विदेशवसतिर्यातिपतिकाजनदर्शनम् ।

दुःखाय केवलमभूच्छरच्चासौ प्रवासिनाम् ॥ १६ ॥

‘परदेशात वास, प्रोषितभर्तृका स्त्रियांचे दर्शन आणि शरत्कालाचे आगमन या गोष्टी पथिक जनांच्या केवळ दुःखासच कारणीभूत झाल्या.’ यात पूर्वधार्तील दोन गोष्टी आणि शरत्काल यांमधील औपम्यनिदर्शक धर्म ‘दुःखाय अभूत’ ह्या वचनात आहे आणि ते वचन वाक्याच्या मध्ये आहे म्हणून हे मध्यदीपक. या उदाहरणात साहजिकच शरत्कालाला प्राधान्य आणि इतर दोन गोष्टींना अप्राधान्य आहे.

अन्त्यदीपकाचे उदाहरण –

तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भरः ।

काननानेन्दुरिन्दुश्च कस्य नानन्दकोऽभवत् ॥ १७ ॥

‘त्या समयी दाट लावण्यरूपी चांदण्याच्या भराने परिपूर्ण असा प्रियेचा मुखचंद्र आणि लावण्यसदृश दाट चांदण्याने पूर्णपणे भरलेला असा चंद्र हे कोणाला आनन्ददायक झाले नाहीत?’ यात ‘आनन्दकोऽभवत्’ हे वचन कांतेचा

मुखचंद्र आणि चंद्र यांच्यातील औपम्याचे निर्दर्शक आहे; आणि ते वाक्याच्या अंती आहे म्हणून हे अन्त्यदीपक. शरत्कालाचे वर्णन प्रस्तुत असल्यामुळे चंद्राला प्राधान्य आहे, कांतेच्या मुखचंद्राला अप्राधान्य आहे. विवृतिकाराने म्हटले आहे की वस्तुत: ही तिन्ही उदाहरणे तुल्ययोगिता अलंकाराची आहेत, दीपकाची नाहीत. तुल्ययोगितेत दोन्ही गोष्टी प्रस्तुत असतात अथवा दोन्ही अप्रस्तुत असतात. ह्या तिन्ही उदाहरणातील सर्व गोष्टी प्रस्तुत आहेत. यासंबंधात असे म्हणता येईल की उद्घटाने प्रस्तुत-अप्रस्तुत असा भेद केला नसून प्राधान्य असलेल्या व ते नसलेल्या गोष्टी असा भेद केला आहे. तुल्ययोगितेत अशा भेदाला स्थान नसल्यामुळे ही तुल्ययोगितेची उदाहरणे मानणे बरोबर होणार नाही. प्रस्तुत श्लोकात 'लावण्यचन्द्रिका' यात रूपक व उपमा दोन्ही अलंकार विद्यमान आहेत. तसेच 'कान्ताननेन्दुः' यातही रूपक आहे. हे अलंकार दीपकाच्या अंगभूत म्हणून अंतत: येथे संकर अलंकार आहे असे म्हणता येईल.

दीपक अलंकाराचे विवेचन भरतापासून होत आले आहे. त्याच्या तीन प्रकारांवदलही मतैक्य आहे. भास्महाने ह्या अलंकाराच्या वर्णनात प्राधान्य-अप्राधान्य आणि उपमागर्भ धर्म यांचा निर्देश केलेला नाही. उद्घटाने आपल्या व्याख्येत तद्विषयक भर घातली आहे. त्यावरून दीपकात औपम्य अभिप्रेत असणे आवश्यक आहे असे उद्घटाचे स्वतःचे मत होते याविषयी शंका घेण्यास अवकाश नाही हे स्पष्ट आहे.

उद्देशाच्या श्लोकात दीपकाचा निर्देश उपमेच्या नंतर असता (उपमा दीपकं चैव— १.२) दीपकाचे विवेचन उपमेच्या अगोदर का केले आहे या प्रश्नाचे उत्तर असे की उपमेच्या बारा उदाहरणश्लोकांपैकी फक्त पहिले चारच शरदृतूच्या वर्णनपर असून नंतरच्या आठ श्लोकांत शंकराच्या मनात त्या समयी आलेल्या विचारांचा उल्लेख आहे. तेव्हा त्या श्लोकांनंतर शरदृतूच्या वर्णनपर असलेल्या दीपकालंकाराच्या तीन उदाहरणश्लोकांची मांडणी करणे शक्य नव्हते. उद्देशातील क्रमभिन्नता वृत्ताच्या सोयीसाठी केली आहे.

(७) उपमा : व्याख्या – 'ज्यांचे काल (देश, क्रिया) इत्यादी परस्परां-हून भिन्न आहेत अशा शब्दांनी निर्दिष्ट होणारे उपमेय व उपमान यांच्यातील

चित्ताला आह्लादकारक साधर्म्य म्हणजे उपमा.^{१५} उद्भूटाने ही व्याख्या भास्महाच्या व्याख्येत (विरुद्धोपमानेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यत्साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥—का. ल., २. ३०) थोडा बदल करून बनविली आहे. ‘विरुद्ध’ च्या ऐवजी ‘भिन्न’ हा अधिक समर्पक शब्द वापरला आहे, ‘देशकालक्रियादि’ चा ‘कालादि’ असा संक्षेप केला आहे आणि ‘गुणलेशेन साम्यम्’ ऐवजी ‘साधर्म्यम्’ हा अधिक अर्थवाही शब्द वापरला आहे.

व्याख्येन्तरच्या सहा कारिकांमध्ये उपमेच्या निरनिराळ्या प्रकारांचे वर्णन आहे. ‘त्यांपैकी पहिले दोन प्रकार—‘यथा’ आणि ‘इव’ शब्दांच्या संबंधामुळे ती (उपमा) साक्षात श्रौतीने अन्वित (श्रौती) होते, आणि सदृश इत्यादी शब्दांशी योग ज्ञात्यास दुसऱ्या प्रकारची याप्रमाणे तिचे दोन भेद सांगितले आहेत.^{१६} पहिल्या प्रकाराची दोन उदाहरणे दिली आहेत. ‘यथा’ च्या उपयोगाचे उदाहरण —

क्षणं कामज्वरोत्थित्यै भूयः संतापवृद्धये ।

वियोगिनामभूच्चान्दो चन्द्रिका चन्दनं यथा ॥ १८ ॥

‘ज्याप्रमाणे चंदन त्याप्रमाणे चंद्राचे चांदणे क्षणात विरही जनांच्या काम-ज्वराच्या उठावास आणि दुःखाच्या अधिक वृद्धीस कारणीभूत झाले.’ ही श्रौती पूर्णोपमा. उपमान, उपमेय, साधारण धर्म आणि वाचक शब्द (यथा) या चारही घटकांचा साक्षात उल्लेख आहे. ‘इव’ च्या उपयोगाचे उदाहरण —

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ १९ ॥

‘नेत्रसदृश उत्पलांमुळे, मुखसदृश कमळांमुळे आणि स्तनसदृश चक्रवाक पक्ष्यां-मुळे सरोवरांच्या श्रिया तरुण स्त्रियांप्रमाणे भासमान ज्ञात्या.’ यात एकमेकाशी संबद्ध अशा चार उपमा आहेत. ‘इव’ च्या उपयोगामुळे सर्व श्रौती आहेत.

१५. यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।

मिथोविभिन्नकालादिशब्दयोहपमा तु तत् ॥ (१.१५).

१६. यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।

सदृशादिपदाश्लेषादन्यथेतुदिता द्विषा ॥ (१.१६).

परंतु 'सरःश्रियः' च्या संबंधातच 'भान्ति स्म' या साधारण धर्माचा निर्देश आहे म्हणून तीच फक्त पूर्णोपमा. इतरांत साधारण धर्माचा लोप आहे.

आर्थी उपमेचे उदाहरण –

प्रबोधाद्वचलं रात्रौ किञ्जल्कालोनष्टपदम् ।

पूर्णेन्दुविभ्वप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् ॥२०॥

'रात्री उमलल्यामुळे शुभ्रवर्ण असणारे आणि आतील केसरांवर (काळे) भ्रमर निलीन असणारे कुमुदपुष्पांचे वन पूर्ण चंद्रविंवासमान झाले.' काळे भ्रमर हे चंद्रावरील डागाप्रमाणे आहेत अशी कल्पना आहे. ह्या उदाहरणात सदृश अर्थाचा प्रतिम शब्द वापरला आहे म्हणून ही आर्थी उपमा. ही सुद्धा पूर्णोपमा. प्रतिम शब्द समासात योजिला असल्यामुळे ही समासावसेया आर्थी उपमा असे मानून इन्दुराजाने वाक्यावसेया आर्थीचे उदाहरण म्हणून वरील श्लोकाचा उत्तरार्थ 'अखण्डेनेन्दुना तुल्यमासीत्कुमुदकाननम्' याप्रमाणे उद्घृत केला आहे. परंतु हा वदल उद्घटाने केलेला नाही यात मुळीच शंका नाही. कथानकात त्याने असा अर्धा श्लोक वापरला असल्याची शक्यता नाही. वरील श्लोकाचा पूर्वार्थिला हा काहीसा भिन्न उत्तरार्थ जोडून नवीन श्लोक वनविला असेल हेही संभाव्य नाही. हे उघड आहे की उद्घटाला समासावसेया व वाक्यावसेया असे आर्थीचे भेद अवगत नाहीत.

पूर्णा उपमेच्या चार घटकांपैकी काहींचा साक्षात निर्देश न झाल्यास होणाऱ्या संक्षेपोपमेच्या प्रकारांचे वर्णन – 'साधारण धर्माचा आणि (इव आदी) वाचकाचा लोप असल्यास ही उपमा संक्षेपाने सुद्धा निर्दिष्ट होते. तसेच साधारण धर्म, उपमान व वाचक शब्द यांचा लोप करूनही तिची योजना केली जाते. क्वचित साधारण धर्म आणि वाचक यांचा लोप करून उपमान आणि उपमेय यांच्या समासातील उल्लेखाने आणि क्वचित वाचक शब्दाचा लोप करून (तिची योजना केली जाते).'^{१७} उदाहरणांवरून ह्या प्रकारांच्या स्वरूपावर प्रकाश पडतो –

१७. संक्षेपाभिहितार्थेषा साम्यवाचकविच्छृतेः ।

साम्योपमानतद्वाचिवियोगाच्च निवद्यते ॥

उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् ।

क्वचित्समासे तद्वाचिविरहेण क्वचिच्च सा ॥ (१.१७-१८).

इति काले कलोल्लापिकाद्भुकुलसंकुले ।

त्रिदशाधीशशार्दूलः पश्चात्तपेन धूर्जटिः ॥२१॥

तां शशिच्छायवदनां नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।

सरोजकर्णिकागौरों गौरों प्रति मनो दधौ ॥२२॥

‘मधुर आवाज करणाऱ्या कलहंस पक्ष्यांच्या थव्यांनी गर्दी करून सोडलेल्या अशा त्या ऋतूत शार्दूलसदृश असलेल्या देवाधिदेव शंकराने पश्चात्तप्त होऊन चंद्राच्या कांतीसारखी कांती असलेल्या वदनाच्या, नीलकमळाच्या पाकळया-सारख्या नेत्राच्या आणि कमळाच्या बीजकोशासारख्या गौर वणिच्या त्या पार्वतीवर आपले चित्त स्थिर केले.’ यात संक्षेपोपमेच्या चार प्रकारांची उदाहरणे आहेत. पहिले ‘त्रिदशाधीशशार्दूलः धूर्जटिः’ हे. यात धूर्जटि हे उपमेय आणि शार्दूल हे उपमान यांचाच उल्लेख आहे, साधारण धर्म आणि वाचक शब्द यांचा लोप आहे (साम्यवाचकविच्युतेः). दुसरे उदाहरण ‘शशिच्छाय-वदना’ हे आहे. यात साधारण धर्म, उपमान आणि इवादि वाचक शब्द यांचा लोप (साम्योपमानतद्वाचिवियोग) झाला आहे. कारण हा समास पुढीलप्रमाणे सोडवावयाचा आहे— ‘शशिनः छाया शशिच्छाया, शशिच्छाया इव छाया यस्य तत् शशिच्छायम्, शशिच्छायं वदनं यस्याः सा.’ यात शशिच्छाय ह्या बहुत्रीहि समासात चंद्राची छाया हे उपमान व वदनाची छाया हे उपमेय. कात्यायनाच्या एका वार्तिकानुसार उपमानातील छाया शब्दाचा लोप होतो आणि शिल्लक रहाते ते (वदनाची) छाया हे उपमेयपद. म्हणून येथे दोन छायां-मधील साधारण धर्म, उपमान म्हणून योजलेला छाया शब्द आणि वाचक इव यांचा लोप झाला आहे. तिसरे उदाहरण ‘नीलोत्पलदलेक्षणा’ हे आहे. यात उपमान नीलोत्पलदल आणि उपमेय ईक्षण या दोहोंचीच उक्ती असून साधारण धर्म व इव यांचा लोप झाला आहे आणि हे समासात अभिव्यक्त झाले आहे (उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् समासे). पहिल्या प्रकारात आणि ह्या प्रकारात असा भेद अभिप्रेत दिसतो की पहिल्यातील उपमेय (धूर्जटि) हे समासात अंतर्भूत नाही, तिसन्यात उपमेय (ईक्षण) समासात अंतर्भूत आहे. पहिल्यात त्रिदशाधीश शब्द समासात आहे हे खरे, परंतु तो शब्द विशेषणरूप असल्याकारणाने गौण म्हणून त्याला उपमान मानता येत नाही. दोन

प्रकारांतील भेदाची हीच उपपत्ती संभाव्य आहे. चौथ्या प्रकाराचे उदाहरण ‘सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं’ हे आहे. यात सरोजकर्णिका हे उपमान, गौरी (पांवंती) हे उपमेय आणि गौरी (गौर वर्णाची) हा साधारण धर्म हे निर्दिष्ट आहेत, फक्त इच्छा लोप आहे (तद्वाचिविरहेण).

औपम्यदर्शक काही प्रत्यय लागले असता सिद्ध होणाऱ्या उपमाप्रकारांपैकी काहीचे वर्णन—‘त्याचप्रमाणे क्वचित आचरण करणे या अर्थी उपमानाला क्यच् प्रत्यय लावला असता त्या उक्तीच्या बळावर ती उपमा अभिव्यक्त होते, तसेच क्वचित आचरण करणे या अर्थी कत्याला क्यड्ड प्रत्यय लावला असता आणि क्वचित क्रिप् प्रत्यय लावला असता ती सिद्ध होते.’^{१८} या उपमाप्रकारांची उदाहरणे पुढील दोन श्लोकांत आहेत—

स दुःस्थीयन् कृतार्थोऽपि निःशेषैश्वर्यसंपदा ।
निकामकमनोयेऽपि नरकीयति कानने ॥ २३ ॥
कृशानवज्जगत्स्य पश्यतस्तां प्रियां विना ।
खद्योतायितुमारब्धं तत्त्वज्ञानमहामहः ॥ २४ ॥

‘संपूर्ण ऐश्वर्याच्या समृद्धीमुळे कृतार्थ असताही स्वतः वाईट स्थितीत असल्या-सारखा वागणारा तो शंकर अत्यंत रमणीय अशा त्या वनामध्येही नरकात असल्या-सारखा वागू लागला. त्या प्रियेच्या सांनिध्याशिवाय अग्नीप्रमाणे वाटणाऱ्या जगाकडे पहात असता त्याला तत्त्वज्ञानाचे महान तेज काजव्या-प्रमाणे (क्षुद्र) वाटू लागले.’ यातील ‘दुःस्थीयन्’, ‘नरकीयति’, ‘कृशानवत्’ आणि ‘खद्योतायितुम्’ या चार पदांत उपमेची चार उदाहरणे आहेत. दुःस्थ (वाईट स्थितीत असलेला मनुष्य) शब्दाला क्यच् (y) प्रत्यय लावला असता दुःस्थीयति असा नामधातु होतो. त्याचे हे वर्तमानकाळी धातुसाधित विशेषणाचे रूप. दुःस्थ शब्द उपमान असता आचरण करणे ह्या क्रियापदाचे कर्म (द्वितीय विभक्तीत) असला म्हणजे त्याला क्यच् प्रत्यय लागतो. ह्या उपमानाला ‘आत्मन्’ हे उपमेय या ठिकाणी अध्याहृत धरावयाचे असून

१८. तथोपमानादाचारे क्यच्चत्ययवलोकिततः ।

क्वचित्सा कर्तुराचारे क्यडा सा च क्रिपा क्वचित् ॥ (१.१९).

‘दुःस्थम् इव आत्मानम् आचरति’ असा त्या नामधातूचा अर्थ करावयाचा आहे. ‘नरकीयति’ यातही क्यूऱ प्रत्ययच आहे. पण तो प्रत्यय नरक हा उपमानशब्द आचरणक्रियेचा आधार असता म्हणजे सप्तमी विभक्तीत असता लावला आहे. ‘नरके इव आचरति’ असा ह्या नामधातूचा अर्थ. ‘कानने’ हे उपमेय स्पष्ट आहे. ‘कृशानवत्’ हे ‘कृशानवति’ ह्या नामधातूच्या वर्तमान-काळवाच्क धातुसाधित विशेषणाचे रूप. कृशानु (अग्नि) ह्या उपमानाच्या शब्दाला ते कर्तृपद असता (प्रथमा विभक्तीत असता) किंवप् प्रत्यय लागून हा नामधातु बनला आहे. ‘कृशानुः इव आचरति’ असा त्याचा अर्थ. जगत् हे उपमेय. येवटी ‘खद्योतायितुम्’ हे ‘खद्योतायते’ ह्या नामधातूचे तुमन्त रूप. खद्योत या उपमानशब्दाला ते कर्तृपद असता क्यड (य) प्रत्यय लागून हा नामधातु ‘खद्योतः इव आचरति’ या अर्थी बनला आहे. तत्त्वज्ञानमहामहः हे उपमेय. क्यड प्रत्ययाने धातु आत्मनेपदी होतो.

आणखी काही प्रत्यय लागले असता होणारे उपमाप्रकार— ‘उपमा कर्म असता अथवा कर्ता असता जो णमुल (अम्) प्रत्यय कप आदी धातूना लागतो त्याने ती (उपमा) अभिव्यक्त होते, तसेच समान क्रिया दर्शविणाऱ्या वत् प्रत्ययाने (ती अभिव्यक्त होते). आणि षष्ठ्यन्त व सप्तम्यन्त नामांना जो वत् प्रत्यय लागतो त्यानेही उपमेचा बोध होतो; तसेच कल्पप् आदी इतर तद्वित प्रत्ययांनी सुढा कविलोक तिची योजना करतात.’^{१०} यांपैकी उपमान कर्म असता णमुल प्रत्ययाने होणाऱ्या उपमेचे उदाहरण—

तस्येतरमनोदाहमदहत्प्रज्वलन्मनः ।

उमां प्रति तपःशब्द्याकृष्टबुद्धेः स्मरानलः ॥ २५ ॥

‘पार्वतीच्या तपःप्रभावाने आकृष्ट झालेल्या त्या शंकराचे प्रज्वलित मन मदनरूपी अग्नीने इतर लोकांच्या मनांप्रमाणेच दाहयुक्त केले.’ यात ‘इतर-मनांसि’ हे उपमान. दहू धातूचे ते कर्म असता त्या धातूला णमुल प्रत्यय

^{१०}. उपमाने कर्मणि वा कर्तंरि वा यो णमुल क्षपादिगतः ।

तद्वाच्या सा वतिना च कर्मसामान्यवचनेन ॥

षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिनमितस्तदभिवेद्या ।

कल्पप्रभूतिभिरन्यैश्च तद्वितैः सा निवद्यते कविभिः ॥ (१.२०-२१)

लागून उपमा सिद्ध झाली आहे. ‘इतरमनांसि इव दग्धवा’ असा त्याचा अर्थ. ‘तस्य मनः’ हे उपमेय.

उपमान कर्ता असता णमुल् प्रत्ययाने होणाऱ्या उपमेचे उदाहरण—

स दग्धविग्रहेणापि वीर्यमात्रस्थितात्मना ।

स्पृष्टः कामेन सामान्यप्राणिचिन्तमचिन्तयत् ॥ २६ ॥

‘शरीर जळून भस्म झाले असताही केवळ वीर्यरूपाने उरलेल्या मदनाने विद्ध झालेला तो शंकर सामान्य मनुष्याप्रमाणे विचार करू लागला.’ यात ‘सामान्यप्राणिन्’ हे उपमान. चिन्तू धातूचा ते कर्ता असता त्या धातूला णमुल् प्रत्यय लागून उपमा सिद्ध झाली आहे. ‘सामान्यप्राणी इव चिन्तयित्वा’ असा त्याचा अर्थ. ‘सः (शंकरः)’ हे उपमेय.

समान क्रिया दर्शविणाऱ्या वत् प्रत्ययाने होणाऱ्या उपमेचे उदाहरण—

अपि सा सुमुखी तिष्ठेदृष्टेः पथि कथंचन ॥

अप्रार्थितोपसंपन्ना पतितानभ्रवृष्टिवत् ॥ २७ ॥

‘ती सुंदर मुखाची पार्वती प्रार्थना केली नसताही उपस्थित होऊन मेघाशिवाय पडलेल्या वृष्टीप्रमाणे माझ्या दृष्टींस कशी तरी पडेल काय?’ यात ‘अनभ्रवृष्टि’ हे उपमान व ‘सा (पार्वती)’ हे उपमेय. त्या दोहोत दृष्टिपथात येणे ही क्रिया समान असल्यामुळे उपमानाला वत् प्रत्यय लागून उपमा सिद्ध झाली आहे. ‘अनभ्रवृष्टचा तुल्यम्’ असा त्याचा अर्थ. नंतरच्या आलंकारिकांना अनुसरून इन्दुराजाने हा आर्थी उपमेचा प्रकार असे म्हटले आहे.

षष्ठ्यन्त नामाला वत् प्रत्यय लागून झालेल्या उपमेचे उदाहरण—

कि स्युस्तकलिका मद्वत्स्या अपि निरगलः ।

अकाण्डोद्गुमरानङ्गहतकेन समर्पिताः ॥ २८ ॥

‘अनाठायी धृष्टपणा दाखविणाऱ्या दुष्ट मदनाने माझ्याप्रमाणे तिच्यातही अनावर उत्कंठा उत्पन्न केल्या असतील काय?’ यात षष्ठीत असलेल्या ‘मम’

ह्या उपमानपदाला वत् प्रत्यय लागून 'मदृत्' हे रूप बनले व त्यामुळे 'मम इव' या अर्थी उपमा सिद्ध झाली आहे. 'तस्याः' हे उपमेयपद. उत्तरकालीन आलंकारिकांना अनुसरून इन्दुराजाने हा श्रौती उपमेचा प्रकार मानला आहे.

कल्पप् प्रत्ययाने सिद्ध झालेल्या उपमेचे उदाहरण –

चण्डालकल्पे कन्दर्पं प्लुष्ट्वा मयि तिरोहिते ।

संजातातुलनैरश्या किं सा शोकान्मृता भवेत् ॥ २९ ॥

'मदनाला जाळल्यानंतर चांडाळासारखा असणारा मी तिरोधान पावलो तेव्हा अनुलनीय निराशेमुळे ती शोकाने मृत झाली असेल काय?' यात 'चण्डाल' हे उपमान, त्याला 'ईषदसमाप्तौ' म्हणजे जवळजवळ त्यासारखा या अर्थी कल्पप् प्रत्यय लागला आहे. देश्य व देशीय हे त्याच अर्थाचे इतर दोन प्रत्यय.

या विवरणावरून हे स्पष्ट आहे की, उद्घृटाने एकंदर पंधरा प्रकारच्या उपमांचे वर्णन करून त्या सर्वांची ओळीने उदाहरणे दिली आहेत. ते प्रकार असे – (१-२) श्रौती व आर्थी (कारिका १६), (३-६) चार प्रकारच्या संक्षेपोपमा (कारिका १७-१८), आणि (७-१५) विविध प्रत्ययांनी सिद्ध झालेल्या नऊ प्रकारच्या उपमा (कारिका १९-२१). नंतरच्या आलंकारिकांनी केलेले वाक्यगा, समासगा व तद्वितगा अथवा एकलुप्ता, द्विलुप्ता व त्रिलुप्ता याप्रकारचे वर्गीकरण येथेही संभाव्य असले तरी उद्घृटाने ते केलेले नाही हे निश्चित. काव्यालंकारविवृतीच्या एका त्रुटित खंडात उद्घृटाने भामहाच्या 'समास' शब्दाचा 'संक्षेप' असा अर्थ केला आहे. तेव्हा उद्घृटाला समासगा असा प्रकार अभिप्रेत असण्याचा संभव फार कमी. उद्घृटाने पंधराच प्रकारांच्या व्याख्या व उदाहरणे दिली असता इन्दुराजाने येथे सतरा प्रकार असल्याचे म्हटले आहे ते उत्तरकालीन आलंकारिकांच्या प्रभावामुळे.

इन्दुराजाने उदाहरणश्लोकांचीही उल्थापालथ केली आहे. पूर्णोपमा म्हणून वत्ने होणाऱ्या उपमेची उदाहरणे संक्षेपोपमेच्या उदाहरणांच्या अगोदर दिली आहेत. परंतु ती उदाहरणे ('अपि सा' इ० व 'कि स्युः' इ०) शंकराच्या चितनाचा भाग असल्यामुळे ती णमुल्च्या दुसऱ्या उदाहरणातील 'अचिन्त्यत्' नंतरच प्रस्तुत केली असणार. शिवाय, आर्थी उपमेच्या उदाहरणात शरदृत्तचे

वर्णन समाप्त ज्ञाल्यानंतर संक्षेपोपमेच्या पहिल्या उदाहरणातील 'इति काले इ०' निर्देश तावडतोबच केला असणार. मध्येच शंकराच्या मनातील विचार प्रदर्शित केले असणे शक्य नाही. उद्भूटाने कारिकांतील क्रमाला अनुसृतवच उदाहरणे दिली आहेत.

उपमालंकाराचे वर्णन भरताच्या वेळेपासून होत आले आहे. त्याने प्रशंसोपमा, निन्दोपमा, कल्पितोपमा, सदृशी उपमा आणि किंचित् सदृशी उपमा अशा पाच प्रकारांचे वर्णन केले आहे. भामहाने (१) यथा, इव शब्दांनी सादृश्य अभिव्यक्त करणारी, (२) समासात व्यक्त होणारी आणि (३) तुल्यक्रियानिर्दर्शक वत् प्रत्ययाने अभिव्यक्त होणारी अशा तीनच प्रकाराच्या उपमांचे वर्णन केले आहे. त्याने प्रतिवस्तूपमा हा स्वतंत्र अलंकार न मानता उपमेचाच एक प्रकार मानला आहे. उद्भूटाने भामहाच्या तीन प्रकारांचाच खूप विस्तार करून पंधरा प्रकार कल्पिले आहेत. त्यासाठी त्याने व्याकरणाचा भरपूर आधार घेतला आहे. मम्मटप्रभृती नंतरच्या आलंकारिकांनी उद्भूटाच्याच विचारसरणीचा अवलंब केला आहे. त्यांनी जी नवीन भर घातली आहे ती किरकोळ स्वरूपाची. व्याकरणाधिष्ठित ह्या अनेक भेदांचे जनकत्व उद्भूटाकडे जाते. भामहाच्या 'समासाभिहिता', 'वतिना क्रियासाम्यं' इत्यादी व्याकरणनिर्दर्शक शब्दांमुळे त्याला व्याकरणात अधिक खोल गिरण्याची बुद्धी झाली असावी.

(८) प्रतिवस्तूपमा : व्याख्या - 'जेव्हा विद्वान कवी उपमानाच्या समवेत तसेच उपमेयाच्या समवेत साम्यनिर्दर्शक वचनाची योजना करतात तेव्हा त्याला प्रतिवस्तूपमा म्हणतात. प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत या व्यवस्थेनुसार दोहोपैकी एकाला उपमेयत्व प्राप्त होते व दुसऱ्याला उपमानत्व. म्हणून इव आदी उपमावाचक शब्दाचा अभाव असतो.'^{२०} उदाहरणावरून ह्या अलंकाराचे स्वरूप स्पष्ट होईल-

२०. उपमानसंनिवाने च साम्यवाच्युच्यते दूर्घेयंत्र ।

उपमेयस्य च कविभिः सा प्रतिवस्तूपमा गदिता ॥

प्राकरणिकेतरत्वस्थित्यैकण्ठोपमेयतां लभते ।

उपमानत्वं चापर इत्युपमावाचिषूल्यत्वम् ॥ (१.२२-२३).

विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसंपदाः ।

निशाः क्रियत्यो वर्षेऽपि यास्त्वन्दुः पूणमण्डलः ॥ ३० ॥

‘(पार्वतीत आहे) त्यासारख्या शील आणि सौंदर्य यांची संपन्नता जगात विरळाच. यांत चंद्रविव पूर्ण आहे अशा रात्री एका वर्षात तरी किती असतात? (फक्त वारा म्हणजे विरळाच).’ यात ‘शीलसौन्दर्यसंपदाः’ हे प्रस्तुत आहे म्हणून उपमेय, आणि ‘निशाः’ हे अप्रस्तुत म्हणून उपमान दोहोंच्या समवेत साम्यदर्शक वचने आहेत – उपमेयाच्या समवेत ‘विरलाः’ आणि उपमानाच्या समवेत ‘क्रियत्यः’. इव आदी शब्दांचा उपयोग नसताही ह्या दोन वचनांमुळेच उपमेय व उपमान यांतील साम्य प्रतीत होते. उदाहरणा-वरून हे स्पष्ट आहे की उपमेय व उपमान यांचे वर्णन दोन भिन्न वाक्यात असते. मम्मटाने ही गोष्ट व्याख्येतच स्पष्ट केली आहे.

भामहाने हा स्वतंत्र अलंकार न मानता त्याचा उपमेतच अंतर्भाव केला आहे. शब्दावर अधिष्ठित व ‘इव’ सारख्या शब्दाची प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष आवश्यकता असलेल्या उपमेहून हा वाक्याविष्ठित प्रकार भिन्न म्हणून उद्भूटान हा स्वतंत्र अलंकार मानला आहे. ते मत स्वीकृत झाले आहे.

(२) दुसरा वर्ग

दुसऱ्या वर्गात आक्षेप, अर्थान्तरन्यास, व्यतिरेक, विभावना, समासोक्ति आणि अतिशयोक्ति ह्या ‘इतर काहींनी’ स्वीकृत केलेल्या सहा अलंकारांचे विवेचन आहे.

(९) आक्षेप : व्याख्या – ‘काही विशेष सांगण्याच्या हेतूने अभिप्रेत असलेल्या गोष्टीचा प्रतिषेध केल्यासारखा दिसतो तेव्हा सत्कवी त्याला नेहमी आक्षेप अलंकार असे म्हणतात. नंतर म्हणावयाचे असलेल्या आणि आधी म्हटले असलेल्या गोष्टीविषयी याप्रमाणे तो दोन प्रकारचा होतो, आणि जे विधान करावयाचे त्याचा जणू काही निषेध अशा स्वरूपात त्याची योजना

केली जाते.'^{२१} आक्षेपाची ही व्याख्या शब्दशः भामहावरून घेतली आहे. 'निषेधेने इ०' शेवटचा श्लोकार्ध मात्र भामहात नाही. ती उद्भृताने स्वतः घातलेली भर आहे. त्यातील 'विधेय' हा शब्द वक्ष्यमाण आणि उक्त अशा दोन्ही विधानांच्या संबंधात वापरला आहे.

आक्षेप अलंकाराच्या दोन प्रकारांची उदाहरणे –

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यदुद्देऽपि दशोदृशी ।

इयदास्तां समुद्राम्भः कुम्भमर्तुं तु के वयम् ॥ ३१ ॥

इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्तावधिनं यत् ।

कव वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चेक्षितः ॥ ३२ ॥

'अहो ! मदनाचे केवढे माहात्म्य की रुद्राची सुद्धा अशी अवस्था केली ! इतकेच (वर्णन) पुरे. समुद्रातील पाणी घडघांनी मोजू पहाणारे आम्ही कोण? याप्रमाणे विचार करीत असलेल्या त्या शंकराचे चितन संपुष्टात आले नाही ही आश्चर्याची गोष्ट. परंतु कामाच्या विकल्पांचा आणि कालाचा अंत कोठे पहाण्यात आला आहे?' हे दोन्ही श्लोक कवीच्या उक्ती होत. शंकराच्या मनात उद्भूत झालेल्या विचारांचे वर्णन प्रतिवस्तूपमेच्या उदाहरणश्लोकात समाप्त झाले आहे.

ह्या दोन श्लोकांपैकी पहिल्यात वक्ष्यमाणविषयक आक्षेप आहे. मदनाचे माहात्म्य सामान्य रूपात निर्दिष्ट केले असून त्या माहात्म्याचे विशेष वर्णन करणे हे इष्ट (अभिप्रेत) असलेले वक्ष्यमाण होते. परंतु 'इयदास्ताम्' या शब्दात त्याचा प्रतिषेध केल्यासारखा दिसतो. तसे करण्यात कवीचा एक विशेष सांगवयाचा उद्देश असतो. तो विशेष म्हणजे ज्याप्रमाणे समुद्रात पाणी किती आहे याचे मोजमाप घागरींच्या साह्याने करणे शक्य नाही त्याप्रमाणे मदनाच्या माहात्म्याचे वर्णन शब्दांनी करणे अशक्य आहे. दुसऱ्या श्लोकात

२१. प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधिसत्या ।

आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविध इध्यते ।

निषेधेनेव तद्वन्द्यो विवेषस्य च कीर्तिः ॥ (२.२-३)

उक्तविषयक आक्षेप आहे. चितनाचा अंत झाला नाही ही आश्चर्याची गोष्ट हे उक्त आणि हेच 'वक्तुमिष्ट' आहे. त्याचा प्रतिषेध केल्यासारखा द्वितीयार्थात दिसतो. कारण, कामाच्या विकल्पांना अत नसतो असे तेथे म्हटले आहे. 'चिन्ता' हा कामाचाच एक विकल्प आहे. यात सांगावयाचा विशेष शंकराची 'चिन्ता' किंतीही काळ गेला असता तरी संपुष्टात आली नसती असा संभाव्य आहे. कामाच्या प्रभावाचा हा प्रताप असे त्याचे कारण निर्दिष्ट केले आहे.

विवृतिकाराच्या मते आक्षेप अलंकाराची ही दोन्ही उदाहरणे समर्पक नाहीत. पहिल्या उदाहरणात 'स्मरस्य माहात्म्यम्' हे वक्तुमिष्ट आहे. परंतु ते 'वक्ष्यमाण' नसून 'उक्त'च आहे. माहात्म्याचा सामान्य रूपात केलेला निर्देश आणि विशेष रूपात करावयाचा असलेला निर्देश असा भेद करणे निरर्थक आहे असे त्याचे म्हणणे. विवृतिकाराचे हे मत ग्राह्य वाटत नाही. द्वितीयार्थातील समुद्राच्या पाण्याचे मोजमाप करण्याच्या निर्देशावरून माहात्म्याचे शब्दांनी विशेष वर्णन करणे हेच कवीला अभिप्रेत (वक्तुमिष्ट) आणि 'वक्ष्यमाण' होते हे स्पष्ट आहे. दुसऱ्या उदाहरणात, विवृतिकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे, 'कामविकल्पानाम् अनन्तता' हे 'वक्तुमिष्ट' आहे, परंतु प्रथमार्थात त्याचा उल्लेख नसल्यामुळे ते 'उक्त' आहे असे समजता येत नाही. तेव्हा प्रथमार्थात जे विधान आहे तेच 'वक्तुमिष्ट' व 'उक्त' आहे असे समजण्यास काहीच हरकत दिसत नाही. कामविकल्पांच्या अनंतत्वाचा जो निर्देश आहे तो प्रथमार्थातील त्या विधानाचा प्रतिषेध करण्याच्या उद्देशाने केला आहे. आनन्द्य 'वक्तुमिष्ट' नाही.

ममटकृत आक्षेपाची व्याख्या सर्वस्वी भामह व उद्घट यांच्या व्याख्येचा अनुवाद आहे.

(१०) अर्थान्तरन्यास : व्याख्या – 'समर्थन करणाऱ्या वचनाची उक्ती प्रथम आणि ज्याचे समर्थन करावयाचे त्याची नंतर या क्रमाने अथवा याच्या उलट क्रमाने, 'हि' शब्दाचा उपयोग करून अथवा न करूनही अर्थान्तरन्यास अलंकार होतो असे समजावे. यात प्रस्तुत गोष्टीचे समर्थन असल्याकारणाने

अप्रसुतप्रशंसा व दृष्टान्त या दोन अलंकारांहून हा भिन्न आहे.^{२३} यात
अर्थात्तरन्यासाच्या चार प्रकारांचा निर्देश आहे. समर्थक वचन प्रथम व
समर्थ नंतर आणि 'हि' शब्द असलेल्या पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण –

तत्रामित यज्ञ कुरुते लोको हृष्यत्कार्यिकः ।

एव शब्दोऽपि भगवान् बट्टमय स्म वर्तते ॥ ३३ ॥

'भणी कोणतीही गोष्ट नाही की जी अत्यंत निकटीने कार्य असलेला मनूद्य
करीत नाही. म्हणून त्या भगवान शंकराने मुद्दा बटूचे रूप धारण केले.' येथे
दितीयाधारील विधानाचे समर्थन करणारे वचन अगोदर प्रथमाधारी आहे.
'हि' अव्यय समर्थक विधानात वापरले आहे. येथे एक गोष्ट लक्षात येते की
समर्थकविधान अगोदर असता त्यात 'हि' चा उपयोग समर्थक वाटत नाही.
त्या अव्ययाचा 'कारण' असा अर्थ आहे, आणि अगोदर काही विधान केलेले
असले तरच त्याचे कारण काय ते सांगण्यासाठी नंतर 'हि'युक्त विधान
समुचित ठरते.

तुसन्या प्रकाराचे उदाहरण –

प्रचलद्वा शस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावदरोक्षणे ।

प्रतस्थे धूंजंठिरतस्तनुं स्वीकृत्य बाटवीम् ॥ ३४ ॥

'स्त्रियांच्या मनातील भाव जाणून घेण्यासाठी गुप्त रीतीने वागणे प्रशस्त
होय, म्हणून बटूचे रूप धारण करून शंकर (पांवरीकडे) जाण्यास निधाला.'
यातीही समर्थन करणारे वचन प्रथम आहे. पण त्यासमवेत 'हि' अव्ययाचा
उपयोग केलेला नाही. त्याएवजी समर्थन करावयाचे असलेल्या विधानासमवेत
'अतः' अव्यय वापरले आहे. ते समुचितच आहे.

तिसन्या प्रकाराचे उदाहरण –

हरोऽय ध्यानमातस्थो संस्याप्यात्मानमातमना ।

विसंबद्धे द्वि प्रत्यक्षं निर्धारितं ध्यानतो न तु ॥ ३५ ॥

२३. नमर्थकात तुंच यद्योऽन्यसम च गुणतः ।

विशेषण ना वर्तमाद हिंसातीलगानवापि च ॥

तेषः लोभात्तिरयामा, प्रकृतार्थसमर्थनात् ।

विशेषणात्तिरयामा इवात्तात्त्वं पूर्वकृतिः ॥ (२.४-५).

‘नंतर शंकराने स्वतःला स्थिर कळन घेऊन ध्यान केले, कारण, प्रत्यक्ष पाहिजेल्या गोष्टीत विसंवाद होऊ शकेल, परंतु ध्यानाने निश्चित जान झालेल्या गोष्टीच्या वावलीत तो होऊ शकणार नाही.’ यात समर्थक वचन नंतर आहे. त्यात ‘हि’ अवयवाचा समुचित उपयोग झाला आहे.

चौथ्या प्रकाराचे उदाहरण –

अपश्यच्चातिकट्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।

असंभाव्यपतीज्ञानां कन्यानां कापरा गतिः ॥ ३६ ॥

‘आणि त्याने (ध्यानात) अतिशय कट्टप्रद तप आवरीत असलेल्या उमेला पाहिले, संभाव्य नसलेल्या पतीची अभिलाषा करणाऱ्या कन्यकाना (तपांचरणाशिवाय) दुसरा कोणता उपाय आहे?’ येथे समर्थन करणारे वचन नंतर आहे. त्यात ‘हि’ चा उपयोग केलेला नाही.

भामहृत दोनच प्रकारच्या अर्थान्तरन्यासाचे वर्णन आहे. यांपैकी एकात केलेले विधान सिद्ध करण्यासाठी ‘हि’ने हेतूचा निर्देश केला जातो असे म्हटले आहे. यात अभिप्रेत असलेला समर्थंसमर्थंभाव स्पष्ट कळन उड्डाने चार प्रकार केले आहेत. दोन विधानांपैकी एक विशेष स्वरूपाचे व त्याचे समर्थन करणारे दुसरे सामान्य स्वरूपाचे असते हे नंतरस्या आलंकारिकांनी स्पष्ट केले आहे. अर्थान्तरन्यासात प्रस्तुताचे समर्थन असते म्हणून तो अप्रस्तुतप्रशंसा व दृष्टान्त या दोन अलंकारांहून भिन्न आहे. असे उड्डाने म्हटले आहे. अप्रस्तुतप्रशंसेत अप्रस्तुताचेच वर्णन असते, त्याचे प्रस्तुताशी साम्य असते, प्रस्तुताच्या समर्थनपर ते नसते. दृष्टान्तात प्रस्तुत व अप्रस्तुत यांच्या संबंधीच्या विधानांत विभवप्रतिविभवभाव स्वरूपाचे सादृश्य असते, समर्थंसमर्थंभाव नसतो.

(११) व्यतिरेक : व्याख्या – ‘उपमान व उपमेश यांच्यामधील विशेषाचे प्रतिपादन ज्यात असते तो त्याच्या कारणाचा निर्देश केला नसता आणि केला असता याप्रमाणे दोन प्रकारचा व्यतिरेक अलंकार होय.’^{११} यांपैकी ज्यात

११. विशेषापादन यस्यादुपमानीप्रमेययोः ।

निमित्ताद्विट्टविभवां व्यतिरेको द्विधा तु सः ॥ (२.५).

कारणाचा निर्देश केलेला नाही अशा व्यतिरेक अलंकाराचे उदाहरण –
स गौरीशिखरं गत्वा ददर्शेमां तपःकृशाम् ।

राहुपीतप्रभस्येन्दोर्जयन्तीं द्वरतस्तनुम् ॥ ३७ ॥

‘गौरीशिखरावर जाऊन त्याने तपश्चर्येमुळे कृश जालेल्या आणि राहूने ज्याची प्रेभा ग्रासली आहे अशा चंद्राच्या विवाला खूप मागे टाकणाऱ्या उमेला पाहिले.’ यात ‘तपःकृशा उमा’ हे उपमेय आणि ‘राहुपीतप्रभः इन्दुः’ हे उपमान आहे. त्यांच्यातील उपमेय उपमानापेक्षा वरचढ आहे हा विशेष दाखविला आहे. म्हणून हा व्यतिरेक अलंकार. येथे वरचढ ठरण्याच्या कारणाचा निर्देश नाही.

कारणाचा निर्देश असलेल्या व्यतिरेकाचे उदाहरण –

पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्रं च निष्प्रभम् ।

स्फुरच्छायेन सततं मुखेनाधःप्रकुर्वतीम् ॥ ३८ ॥

‘आणि रात्री सौंदर्यहीन होणाऱ्या कमळाला व दिवसा प्रभाहीन असणाऱ्या चंद्राला आपल्या सतत झगमगणाऱ्या कांतीने युक्त वदनाने मागे टाकणाऱ्या (उमेला पाहिले).’ ह्या आणि पुढील पाच श्लोकांचा अन्वय मागच्या इलोकातील ‘उमां ददर्श’ शी लावावयाचा आहे. प्रस्तुत उदाहरणात मुख उपमेय आहे आणि पद्म व चंद्र ही दोन उपमाने. त्यांच्यातील विशेषाचे प्रतिपादन उपमेयाच्या वरचढपणाच्या निर्देशात आहे. आणि वरचढपणाचे कारण मुख सतत कांतिपूर्ण तर पद्म रात्री व चंद्र दिवसा कांतिहीन असतात हे सांगितले आहे.

उद्घटाने व्यतिरेकाच्या आणखी दोन प्रकारांचे वर्णन केले आहे. त्यांपैकी एक प्रकार – ‘यथा, इव इत्यादीनी युक्त जो विरुद्ध धर्माचा दृष्टांत तो सुद्धा, त्याचा विशेषाच्या प्रतिपादनाशी संबंध असल्याकारणाने, व्यतिरेक अलंकार म्हणून अभिप्रेत आहे.’^{२४} ह्या प्रकाराचे उदाहरण –

शीणपणाम्बुद्वाताशकल्टेऽपि तपसि स्थिताम् ।

समुद्दहन्तीं नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥ ३९ ॥

२४. यो वैधम्यें दृष्टान्तो यथेवादिसमन्वितः ।

व्यतिरेकोऽत्र सोऽपीष्टो विशेषपादनान्वयात् ॥ (२.७).]

‘गळून पडलेली पाने, पाणी आणि वारा यांच्यावरच उपजीविका करावयाचे कष्टप्रद तप आचरित असताही इतर तपस्व्यांप्रमाणे असामान्य गर्वं न वाहणाऱ्या (उमेला पाहिले).’ यात उमा हे उपमेय व अन्यतपस्वी हे उपमान. त्यांच्यात वैधमर्य आहे. उमा निर्गर्वी तर अन्यतपस्वी गर्विष्ठ. म्हणून यात व्यतिरेक अलंकार आहे. उपमानाला इव अर्थाचा वत् प्रत्यय लावून ‘न’च्या उपयोगाने वैधमर्य दाखविले आहे.

दुसरा प्रकार – ‘आणि श्लेषास योग्य असलेल्या शब्दाचा दोन मिन्न अर्थात निरनिराळा उपयोग केल्याने जे विशेषाचे प्रतिपादन केले जाते तो व्यतिरेक अलंकार मानला आहे.’^{२५} याचे उदाहरण –

या शैशिरो श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ ४० ॥

‘शैशिर कृतूची जी शोभा एका तपस् (माघ) महिन्यामुळे प्रख्यात आहे तिला आपल्या अतिदीर्घकालीन तपस्येने खूप मागे टाकण्या (उमेला पाहिले).’ यात उमा हे उपमेय आणि ‘शैशिरी श्री’ हे उपमान. उपमेयाचा वरचटपणा हा विशेष दाखविष्यासाठी ‘तपस्’ हा शिलष्ट शब्द निरनिराळया अर्थाते पृथक् पृथक् वापरला आहे. दीर्घ ‘तपस्’ मुळे एकच ‘तपस्’ असलेल्या शिशिरश्रीवर मात होते.

भामहाने व्यतिरेकाच्या फक्त एकच प्रकाराचे – ज्यात कारण सांगितलेले असते त्याचे – वर्णन केले आहे. इतर तीन प्रकार उद्भूटकलिपत. मम्मटाने आणखी विस्तार करून व्यतिरेकाचे चौबीस प्रकार मानले आहेत, शिवाय मालाव्यतिरेकाचेही वर्णन केले आहे.

(१२) विभावना : व्याख्या – ‘क्रियेचा निषेध केला असताही तिच्या फलाची जी विशेष भावना होते तिला, (त्या विसंगतीचे) समाधान मुलभ

^{२५.} शिलष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक्पृथगुदाहृती ।
विशेषापादनं यत्प्याद् व्यतिरेकः स च स्मृतः ॥ (२.८).

रीतीने होत असेल तर, विभावना असेच समजावे.^{२६} या अलंकाराचे उदाहरण –

अङ्गलेखामकाश्मीरसमालभनपिठजराम् ।

अनलवतकतान्नाभामोठमुद्रां च बिश्वतीम् ॥ ४१ ॥

‘केशराचे अनुलेपन केले नसताही पिजरवणीची अंगकांती असणाऱ्या आणि अलता लावला नसताही ताम्रवर्ण ओळद्वय असणाऱ्या (उमेला पाहिले).’ यात केशराने करावयाच्या समालभनक्रियेचा प्रतिषेध केला असताही पिजरवर्ण अंगकांती हे जे त्या क्रियेचे फल त्याची भावना होत असल्याचे म्हटले आहे. तसेच अलक्तक लावण्याच्या क्रियेचा प्रतिषेध केला असताही ताम्रवर्ण ओठ हे जे त्या क्रियेचे फल त्याची भावना होत असल्याचा निर्देश आहे. तिची अंगकांती स्वभावतःच पिजरवणीची होती आणि तिचे ओठ स्वभावतःच ताम्रवर्ण होते हे त्या विसंगतीचे सुलभ समाधान.

ह्या अलंकाराची व्याख्या उद्भूटाने शब्दशः भामहावरून घेतली आहे. मम्मटाने ह्याच व्याख्येचा अनुवाद केला आहे.

(१३) समासोक्तिः : व्याख्या – ‘प्रस्तुत गोष्टीच्या संवंधात केलेल्या विधानाने जेव्हा त्यातील समान विशेषणांमुळे अप्रस्तुत गोष्टीचा निर्देश होतो तेव्हा समासोक्तित अलंकार होतो.’^{२७} याचे उदाहरण –

दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशेभिनीम् ।

तन्वीं वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ ४२ ॥

‘फुलांसारखी दंतप्रभा असणाऱ्या, पल्लवसदृश हातांनी शोभायमान होणाऱ्या, वर बसलेल्या भ्रमरसमूहाप्रमाणे असणारी जटा धारण करणाऱ्या, पाण्यात (पक्षी, रानात) असणाऱ्या तन्वंगी (उमेला पाहिले).’ यात प्रस्तुत उमेचे वर्णन करणारे विधान आहे. त्यातील समान विशेषणांच्या उपयोगामुळे

२६. क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्कलस्य विभावना ।

जेवा विभावनैवासीं समाधौ सुलभे सति ॥ (२.९).

२७. प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैविशेषणैः ।

अप्रस्तुतार्थकथं समासोक्तिरुद्भूता ॥ (२.१०).

अप्रस्तुत लतेचा बोध होतो. उदाहरणार्थ ‘दन्तप्रभा सुमनांसि इव यस्याः सा’ या अर्थी हे मूलतः उमेचे विशेषण, पण ‘दन्तप्रभा इव सुमनांसि यस्याः सा’ या अर्थी हे विशेषण अप्रस्तुत लतेलाही लागू पडते. त्याचप्रमाणे ‘पाणिपल्लब्दशोभिनी’ आणि ‘लीनजटाषट्चरणावलि’ ह्या विशेषणांतील समास दोन भिन्न रीतींनी सोडवून ती प्रस्तुत व अप्रस्तुत उभयतांना समान होतात. ‘वनगता’ या विशेषणातील श्लेषामुळे ते समान होते. प्रस्तुताच्या संबंधात वन म्हणजे पाणी. थंडीच्या दिवसांत गळघापर्यंत पाण्यात उभे रहाणे हा कठोर तपाचा एक प्रकार. अप्रस्तुत लतेच्या संबंधात वन म्हणज अरण्य. तन्वी हे विशेषण एकाच अर्थी उभयतांना लागू पडते.

भामहाच्या व्याख्येत प्रस्तुत व अप्रस्तुत यांचा प्रत्यक्ष निर्देश नाही. रुद्रटाने त्यांच्यातील उपमेयोपमानभावाचा साक्षात् निर्देश केला आहे. विशेषणे शिलष्ट असावीत असे मम्मटाने म्हटले आहे.

(१४) अतिशयोक्तिः व्याख्या – ‘कोणत्या तरी कारणमुळे जे वचन लौकिक अनुभवाच्या पलीकडचे असते त्या अतिशयोक्तीला विद्वान् लोक अलंकार मानतात. जेथे भेद असता अभेद, अभेद असता भेद निवद्ध केला जातो, तसेच संभाव्य मानल्या गेलेल्या गोष्टीचे वर्णन केलेले असते, तेथे अतिशयोक्तीचे वचन असते. जेथे लवकर सिद्धी प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने कार्य व कारण यांच्यातील पूर्वापरभाव उलट रीतीने निबद्ध केला जातो तो सुद्धा पूर्वीप्रमाणे अतिशयोक्तीचाच प्रकार.’^{२८} यात चार प्रकारच्या अतिशयोक्तीचे वर्णन आहे – (१) भेद असताही तो नसल्याचा निर्देश असलेली, (२) भेद नसताही तो दाखविणारी, (३) संभाव्य म्हणून कल्पना केलेले

२८. निमित्ततो वचो यत्तु लोकातिकान्तगोचरम् ।

मन्यमेऽतिशयोक्तिं तमलंकारतया वृधोः ॥

भेदेऽनन्यत्वमन्यत्वं नानात्वं यत्र वद्यते ।

तथा संभाव्यमानार्थनिवन्धेऽतिशयोक्तिगीः ॥

कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्यः ।

आशुभावं समालम्ब्य वद्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥ (२.११-१३)

वर्णन असलेली आणि (४) कार्यकारणभावाची उलटापालट असलेली. त्यांपैकी पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण –

तपस्तेजःस्फुरितया निजलावण्यसंपदा ।

कृशामण्यकृशामेव दृश्यमानामसंशयम् ॥ ४३ ॥

‘तपश्चर्योच्या तेजाने झगमगणाऱ्या तिच्या स्वतःच्या लावण्यसंपदेमुळे कृश असूनही निःसंशय कृश न दिसणाऱ्या (उमेला पाहिले). नेहमीच्या स्थितीहून कृश झालेली अवस्था याप्रमाणे भेद असताही ती कृश अवस्था नाही असे प्रतिपादन ही अतिशयोक्ती. लौकिक व्यवहारात भेदाला अभेद म्हणत नाहीत म्हणून हे लोकातिक्रान्तगोचर वचन. असे प्रतिपादन करण्याचे कारण (निमित्त) पारंतीचे लावण्य.

तिसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण –

अचिन्तयच्च भगवानहो नु रमणीयता ।

तपसास्याः कृतान्यत्वं कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ ४४ ॥

‘आणि भगवन्ताच्या मनात विचार आले, “अहाहा ! काय ही रमणीयता ! त्यामुळे तपश्चर्येने हिची कौमार्यावस्थेहून भिन्न अशी अवस्था (प्रौढावस्था) झाल्यासारखी दिसते.” पारंतीची कौमार्यावस्था तशीच आहे, पण तपश्चर्येमुळे ती प्रौढ भासते. अभेद असता भेदाचे हे उदाहरण. यात लोकातिक्रान्तगोचरत्व आहे व त्याला निमित्त पारंतीची रमणीयता (कौमार्य) व तपश्चर्या (प्रौढत्व).

तिसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण –

पतेद्यदि शशिद्योतच्छटा पद्मे विकाशिनि ।

मुक्ताकलाक्षमालायाः करेऽस्याः स्यात्तदोपमा ॥ ४५ ॥

“जर चंद्राच्या प्रभेची छटा विकसित कमळावर पडेल तर हिच्या हातातील मोत्यांच्या अक्षमालेला उपमा होऊ शकेल.” कमळ फक्त दिवसाच विकसित होत असल्यामुळे त्यावर चंद्राची प्रभा पडणे लौकिकरीत्या शक्य नाही. लोकातिक्रान्तगोचर अशी ती गोष्ट संभाव्य असल्याची कल्पना केली आहे.

त्याचे निमित्त मोत्यांच्या अक्षमाळेची कमलदल व चंद्रप्रभा यांच्याप्रमाणे असलेली नितांत शुभ्रता.

चौथ्या प्रकाराचे उदाहरण—

मन्ये च निपतत्यस्याः कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः ।

प्रायेणाग्रे तु गच्छन्ति स्मरबाणपरंपराः ॥ ४६ ॥

“आणि मला असे वाटते की हिचे कटाक्ष सगळ्या दिशांत मागाहून पडतात, परंतु मदनाच्या वाणांच्या रांगा त्याअगोदरच पुढे जातात.” कटाक्षपात हे कारण आणि कामाचे शरसंधान हे त्याचे कार्य. लौकिक व्यवहारात कार्य अगोदर व कारण नंतर असा प्रकार नसतो, म्हणून येथील वचन लोकातिक्रान्तगोचर. कामाचे शरसंधान हे कार्य अगदी लवकर घडून येते (आशुभाव समालम्ब्य) हे या कार्यकारणभावाच्या विपर्यासाच्या उक्तीचे निमित्त.

कारिका ११ मधील अतिशयोक्ति अलंकाराची सर्वसाधारण व्याख्या उद्भूटाने शब्दशः भामहावरून घेतली आहे. भामहाने त्याच्या भेदांचा मुळीच निर्देश न करता फक्त त्याची दोन उदाहरणे दिली आहेत. उद्भूटाच्या तिसऱ्या प्रकाराच्या उदाहरणात त्या दोन्ही उदाहरणांतील उक्तींशी साम्य आहेत, असे समजण्यास हरकत नाही.

भामहाने पुढे असे म्हटले आहे की अतिशयोक्ति म्हणजे वकोक्ति आणि ती काव्यात सर्वत्र आवश्यक आहे. तिच्याशिवाय कोणताही अलंकार होऊ शकत नाही, तेव्हा कवींनी तिच्यासाठी विशेष प्रयत्न करावा (सैषा सर्वत्र वकोक्तिरनयार्थी विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥—का. लं., २.८५). याचा अर्थ सर्व अलंकारांच्या मुळाशी कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारची अतिशयोक्ति (लोकातिक्रान्तगोचर वचन) आवश्यक आहे. अशा लौकिकाहून भिन्न वचनाला वकोक्ति असे नाव आहे. लौकिकातील वचन सरळ असते, काव्यातील वक्त. कुन्तकाने विविध प्रकारच्या वकोक्तींचे विवेचन करून वकोक्ति हाच काव्याचा प्राण असे आपल्या वकोक्तिजीवित नावाच्या ग्रंथात विस्ताराने प्रतिपादन केले आहे.

(३) तिसरा वर्ग

तिसऱ्या वर्गात फक्त यथासंख्य, उत्प्रेक्षा आणि स्वभावोक्ति ह्या तीनच अलंकारांचे वर्णन आहे.

(१५) यथासंख्य : व्याख्या – ‘समान धर्म नसलेल्या अशा पुष्कळ गोष्टींचा अगोदर उल्लेख झाला असता त्यांचा त्याच क्रमाने नंतर केलेला निर्देश म्हणजे यथासंख्य अलंकार असे म्हणतात.’^{२९} त्याचे उदाहरण –

मृणालहंसपद्मानि बाहुचडकमणाननैः ।

निर्जयन्त्यानया व्यक्तं नलिन्यः सकला जिताः ॥ ४७ ॥

‘मृणाल, हंस आणि पद्म यांना अनुक्रमे वाहू, गती आणि मुख यांनी पराजित करणाऱ्या ह्या पार्वतीने सर्व नलिनीलतांवर उघडच मात केली आहे.’ यात मृणाल, हंस व पद्म यांत कोणत्याही प्रकारचे साधर्थ्य नाही. ह्या तीन गोष्टींना उद्देशून नंतर वाहू, चडकमण व आनन यांचा क्रमशः निर्देश केला आहे म्हणून हा यथासंख्य अलंकार. वस्तुतः ह्या उदाहरणात व्यतिरेक अलंकार (उपमेयाचा उपमानाहून वरचढपणा) स्पष्ट आहे. तोच मुख्य असून यथासंख्य त्याचा अंगभूत आहे. यावरून हे संकराच्या एका प्रकाराचे उदाहरण ठरते. प्रथम निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूत आणि नंतर निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूत उपमानोपमेयभाव संबंध नसेल तरच यथासंख्याला प्राधान्य घेईल हे उघड आहे.

यथासंख्य अलंकाराची व्याख्या शब्दशः भामहावरून घेतली आहे. भामहाच्या उदाहरणातही व्यतिरेक अलंकारच मुख्य आहे. जयरथ आणि जगन्नाथ यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की यथासंख्य हा अलंकार म्हणून मानण्याचे कारण नाही. अशा रीतीने क्रमाचे पालन जर झाले नाही तर तो अपक्रम नावाचा दोष होईल. आणि केवळ दोषाचा अभाव हा अलंकार होऊ शकत नाही. हा युक्तिवाद वरोबर वाटतो.

(१६) उत्प्रेक्षा : व्याख्या – ‘(प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत यांच्यामधील) साम्य साक्षात निर्दिष्ट करणे अभिप्रेत नसता, अप्रस्तुताचे गुण अथवा किया यांच्या

२९. भूमसामुपदिष्टानामवृत्तिमासधर्मणाम् ।

क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥ (३.२).

संबंधामुळे, इव हत्यादी स्वरूपाच्या शब्दांनी अभिव्यक्त होणारी, अतिशयाने युक्त असलेली ती उत्प्रेक्षा. लौकिक गोष्टीच्या पलीकडचा विषय असलेली, भावरूप अथवा अभावरूप विधान असलेली, इव आदी शब्दांनी अभिव्यक्त होणारी जी संभावना (शक्य मानलेली कल्पना) तीही उत्प्रेक्षा असे म्हणतात.^{३०} यात उत्प्रेक्षेच्या चार संभाव्य प्रकारांचे वर्णन आहे – (१) अप्रस्तुताच्या गुणाशी संबंध आला असता भावरूपी संभावना, (२) त्याच प्रसंगात अभावरूपी संभावना, (३) अप्रस्तुताच्या क्रियेशी योग झाला असता भावरूपी संभावना आणि (४) त्याच प्रसंगात अभावरूपी संभावना. उद्घटाने (१) व (४) या दोनच प्रकारांची उदाहरणे दिली आहेत. पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण –

अस्याः सदार्कबिम्बस्थृष्टिपोतातपैर्जपैः ।

श्यामिकाङ्क्षेन परितं मुखे चन्द्रभ्रमादिव ॥ ४८ ॥

‘सूर्यविवावर एकसारखी स्थिर करून ठेवलेल्या दृष्टीने उष्णता पिऊन टाक-पान्या जपांमुळे हिच्या मुखावर चंद्राचा भ्रम होऊन कृष्णवर्णरूपी डाग जणू काही अवतरला आहे.’ यात मुख व चंद्र यांचे साम्य साक्षात विवक्षित नाही. परंतु चंद्रावरील डाग (अङ्क) हा जो त्या अप्रस्तुताचा गुण त्याच्याशी श्यामिकेचा साम्यामुळे योग झाल्याकारणाने तिच्या स्वरूपात डागच चंद्र समजून मुखावर अवतरला आहे अशी कल्पना केली आहे. ही संभावना भावस्वरूप आहे. ती अलौकिक (लोकातिक्रान्तविषया) म्हणून अतिशयोक्तीने युक्त (अतिशयान्विता) आहे. आणि ही उत्प्रेक्षा ‘इव’ च्या उपयोगाने अभिव्यक्त झाली आहे.

दुसरे चौथ्या प्रकाराचे उदाहरण –

कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविद्यै ।

अपश्यन्ताविवात्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥ ४९ ॥

^{३०.} नाम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः पदैः ।

अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥

लोकातिक्रान्तविषया भावामावाभिमानतः ।

संभावनेयमुत्प्रेक्षा वाच्येवादिभिरुच्यते ॥ (३.३-४).

'हिचे दोन विशाल गाल अगोदर तसे (भरदार) असता जणू काही एक-मेकांना पाहू शकत नसल्याकारणाने हे असे क्षीण झाले आहेत, हाय !' यात प्रस्तुत गाल व अप्रस्तुत मनुष्य यांच्यातील साम्य विवक्षित नाही. परंतु अप्रस्तुताच्या क्षीण होण्याच्या क्रियेशी योग झाल्याकारणाने कपोल परस्परांना पाहू शकत नाहीत अशी अलौकिक व अतिशयोक्तियुक्त संभावना केली आहे. ही संभावना (अपश्यन्तौ इव) नव्युक्त म्हणजे अभावाच्या स्वरूपाची आहे.

भामहाची उत्प्रेक्षेची व्याख्या 'अविवक्षितसामान्या किंचिच्चोपमया सह । अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥' एवढीच आहे. उद्भूटाने त्या श्लोकाचा उत्तरार्थ शब्दश: उद्भूत करून संभावना शब्दाने उत्प्रेक्षेचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. मम्मटाने 'संभावनम्' अशीच उत्प्रेक्षेची व्याख्या केली आहे. उद्भूटाने जे भेद केले आहेत त्यांहून अधिक भेद नंतरच्या काळी करण्यात आले.

(१७) स्वभावोक्तिः व्याख्या – 'एखादा मृगशावक वगैरे काही क्रिया करीत असता त्याच्या जातिस्वभावानुसार होणाऱ्या हालचालींचे वर्णन म्हणजे स्वभावोक्तिअलंकार असे मृटले आहे.'^{३१} त्याचे उदाहरण –

क्षणं नन्ष्ट्वार्धवलितः शृङ्गेणाग्रे क्षणं नुदन् ।

लोलीकरोति प्रणयादिमामेष मृगार्भकः ॥ ५० ॥

'क्षणभर अधी वळल्यामुळे नाहीसा झाल्यासारखा होऊन व क्षणभर शिंगाने हिला पुढे ढकलीत हा मृगशावक प्रेमाने तिला आकुल करीत आहे.' यात मृग-शावकाच्या स्वाभाविक हालचालींचे वर्णन आहे. 'हेवाक' शब्दाचा इन्दुराजाने दिलेला अर्थ – 'स्वजात्यानुरूप्येणाभिनिवेशविशेषा हेवाकः' हेवाक म्हणजे उत्कट इच्छा, प्रबल कामना असाही अर्थ आहे. 'नन्ष्ट्वा' हे नश धातूचे वैकल्पिक ल्यबन्त रूप.

स्वभावोक्तीतील स्वभाव म्हणजे 'अर्थस्य तदवस्थत्वम्' असे भाम-हाच्या व्याख्येत आहे. काही क्रिया करीत असताना होणाऱ्या हालचालींचे वर्णन

^{३१}. क्रियाया संप्रवृत्तस्य हेवाकानां निवन्धनम् ।

कस्यचिन्मृगडिमादेः स्वभावोक्तिस्थाप्ता ॥ (३५).

असे उद्घटाने ह्या अलंकाराचे वैशिष्ट्य सांगितले आहे. मम्मटाने त्याचा अनुवाद केला आहे. दंडी, रुद्रट प्रभूतींनी ह्या अलंकाराला 'जाति' हे नाव दिले आहे.

(४) चौथा वर्ग

चौथ्या वर्गात प्रेयस्, रसवत्, ऊर्जस्वि, पर्यायोक्त, समाहित, उदात्त आणि शिलष्ट ह्या सात अलंकारांचे वर्णन आहे.

(१८) प्रेयस् : व्याख्या— 'अनुभाव इत्यादींनी सूचित करून रति आदी भावांचे ज्या काव्यात सत्कवी चित्रण करतात ते प्रेयस् अलंकाराने युक्त असे म्हणतात.'^{३२} यातील 'रत्यादि' म्हणजे रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा आणि विस्मय हे आठ स्थायिभाव. 'अनुभावादि' म्हणजे तो भाव उत्पन्न करणारे विभाव, त्या भावामुळे उत्पन्न होणारे अनुभाव (जे अभिनयद्वारा अभिव्यक्त होतात) आणि भावाचे सहचररूप व्यभिचारिभाव. इन्दुराजाने त्यात 'स्वशब्द' म्हणजे रति आदी भावाचे नाव याचा समावेश केला आहे. कारण, 'चतुरूपा भावाः' असे उद्घटाचे वचन असल्याचे त्याने म्हटले आहे. अलंकाराचे प्रेयस् हेच नाव. कारिकेतील 'प्रेयस्वत्' हे 'काव्यम्'चे विशेषण आहे. प्रेयस् अलंकाराचे उदाहरण—

इयं च सुतवात्सल्यान्निविशेषा स्पृहावती ।

उल्लापयितुमारव्या कृत्वेऽन्न क्रोड आत्मनः ॥ ५१ ॥

'आणि ही पार्वती ह्या मृगशावकाला आपल्या मांडीवर घेऊन पुत्रावरील प्रेमासारख्याच मायेने त्याच्याशी बोलू लागली आहे.' यात रति स्थायिभावाचा एक प्रकार वात्सल्य त्याचे चित्रण आहे. तो 'स्वशब्द' समजता येईल. 'इमम्' ने निर्दिष्ट मृगशावक हा विभाव, मांडीवर घेणे, त्याच्याशी बोलणे हे अनुभाव आणि स्पृहेने सूचित होणारे औत्सुक्य हा व्यभिचारिभाव. म्हणून येथे प्रेयस् अलंकार आहे.

३२. रत्यादिकानां भावानामनुभावादिसूचनैः ।

यत्काव्यं बध्यते सद्भिस्तप्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ (४.२).

भासहाने प्रेयस् अलंकाराची व्याख्या न देता त्याचे केवळ उदाहरण दिले आहे. ते विदुराचे वचन असून त्याची कृष्णावरील भवती अभिव्यक्त ज्ञाली आहे. दंडीनेही तेच उदाहरण दिले आहे. ममटाने म्हटले आहे की देव, गुरु यांविषयीची प्रीती (स्त्री व पुरुष यांची परस्परावरील प्रीती नव्हे), तसेच प्राधान्य न पावलेला व्यभिचारिभाव अशा स्वरूपाचा ‘भाव’ अभिप्रेत आहे.

(२०) रसवत् : व्याख्या – ‘शृंगार आदी रसांची अभिव्यक्ती ज्यात स्पष्ट रीतीने दाखविली जाते तो रसवत् अलंकार. स्वशब्द, स्थायिभाव, व्यभिचारिभाव, विभाव आणि अभिनय हे त्याचे अधिष्ठान होत. शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अङ्गूठ आणि शान्त हे नऊ रस नाट्याच्या संवंधात सांगितले आहेत.’^{३३} स्वशब्द म्हणजे रसाचे वाचक शृंगार आदी शब्द. ‘अभिनय’ शब्द अनुभावांचा निर्दर्शक आहे. ‘पञ्चरूपा रसाः’ असे भट्ट उद्घटाचे मत असल्याचे इन्दुराजाने म्हटले आहे. रसवत् अलंकाराचे उदाहरण –

इति भाववतस्तस्य समस्तान् पार्वतीगुणान् ।

संभूतातल्पसंकल्पः कन्दर्पः प्रबलोऽभवत् ॥ ५२ ॥

स्त्रियातापि स गात्रेण बभार पुलकोत्करम् ।

कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ ५३ ॥

क्षणमौत्सुक्यगर्भिष्या चिन्तानिश्चलया क्षणम् ।

क्षणं प्रमोदालसया दृशास्यात्यसम्भूष्यत ॥ ५४ ॥

‘याप्रमाणे पार्वतीच्या समस्त गुणांची कल्पना करीत असता त्याचा कामविकार अनेक संकल्पांना त्याच्या मनात स्थान देत प्रवळ ज्ञाला. शरीराला स्वेद येत असताही त्याने त्याच्यावर कदंबपुष्टयांच्या कळचांच्या कोशांतील केसरांसारखी रोमांचावली धारण केली. क्षणभर औत्सुक्यपूर्ण होणाऱ्या,

^{३३.} रसवद्दिशितस्पष्टशृंगारादिरसोदयम् ।

स्वशब्दस्थायिसंचारिभावाभिनयात्पदम् ॥

शृंगारहास्यकरुणरोद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्मृतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ (४.३-४).

क्षणभर चितेमुळे निश्चल होणाऱ्या, क्षणभर आनंदाने मंथर होणाऱ्या दृष्टीने त्याचे मुख मंडित झाले.' यात शृंगार रसाचे स्पष्ट चित्रण आहे म्हणून हा रसवत् अलंकार. पार्वती व तिचे गुण हा विभाव, कन्दर्प शब्दाने अभिव्यक्त होणारा रति स्थायिभाव, औत्सुक्य, चिन्ता आणि प्रमोद हे व्यभिचारिभाव, स्वेद आणि रोमांच हे अभिनयाच्या स्वरूपाचे सात्त्विक भाव आणि व्यभिचारिभाव अभिव्यक्त करणाऱ्या दृष्टीचा अभिनय हे सर्व मिळून शृंगाररस स्पष्ट झालेला दाखविला आहे. कन्दर्प हा शृंगाररसाचा स्वशब्द असे इन्दुराजाचे मत दिसते. पण कन्दर्प (काम) हा रतीचा वाचक आहे, शृंगाराचा नाही. शृंगाररसाला दुसरा कोठलाही पर्यायी शब्द नाही.

भामहाची रसवत् अलंकाराची 'रसवद्विशतस्पष्टशृङ्गारादिरसं यथा' एवढीच आहे. उद्भूटाने ती घेऊन कारिकेच्या उत्तराधीति शृंगाराच्या आविष्कारास सहाय्यभूत होणाऱ्या गोष्टींचा निर्देश केला आहे. रुद्यक, विश्वनाथ प्रभूती अलंकारिकांनी ह्या अलंकाराचे निराळच्याच प्रकारे वर्णन केले आहे. आनन्दवर्धनाला अनुसरून त्यांनी म्हटले आहे की जेथे एक रस मुरुय (उदाहरणार्थ, विलापात करुणरस) असता प्रसंगवशात दुसरा एखादा रस त्याचा अंगभूत असेल तेथे रसवत् अलंकार समजावा. परंतु जेथे केवळ एकाच रसाचा आविष्कार असतो (उदाहरणार्थ, प्रस्तुत इलोकांत) तेथे उत्कृष्ट प्रतीचे ध्वनिकाव्य असते, रसवत् अलंकार नाही. प्राचीनांचे मत ध्वनिसिद्धांताच्या प्रसारापूर्वीचे.

उद्भूटाने शान्त रस धरून नऊ रसांचा निर्देश करून त्या सर्वांचा नाट्यात आविष्कार होतो असे म्हटले आहे. भरताने आठच रसाचे वर्णन केले आहे. असा संभव आहे की शान्तरसाला नाट्यात स्थान उद्भूटाने नाट्यशास्त्रावरील आपल्या टीकेत प्रथम दिले असावे. त्याचे हे मत सर्वमान्य झाले नाही. मम्मटाला शान्त रस अन्यत्र मान्य आहे, नाट्यात नाही. दशरूपकार धनंजयाने म्हटले आहे की नाट्यात शम ह्या भावाचा परिपोष होत नाही, म्हणजेच शान्तरसाचा आविष्कार होत नाही.

(२०) ऊर्जस्तिव : व्याख्या – ‘काम, कोध इत्यादी कारणामुळे अनुचित रीतीने प्रवृत्त होणाऱ्या भावांची अथवा रसांची योजना म्हणजे ऊर्जस्तिव अलंकार असे म्हणतात.’^{३४} त्याने उदाहरण –

तथा कामोऽस्य वृद्धे यथा हिमगिरेः सुताम् ।
संग्रहीतुं प्रवृत्ते हठेनापास्य सत्पथम् ॥ ५५ ॥

‘त्याचा कामविकार इतका वृद्धिगत झाला की सन्मार्गाचा त्याग करून तो हिमालयपर्वताच्या कन्येला वळजवरीने धरण्यास प्रवृत्त झाला.’ वित्तिकाराने म्हटले आहे की जेव्हा वळजवरी शास्त्रविरुद्ध व कामविकाराने झाली असेल तेव्हा ऊर्जस्तिव अलंकार होतो (यदा च हठसंग्रहः शास्त्रविरुद्धो रागकारण-कस्तदोर्जस्तिवता).

भामहाने व्याख्या न देता केवळ पुढील उदाहरण दिले आहे – ऊर्जस्तिव कर्णेन यथा पार्थीय पुनरागतः । द्विःसंधाति कि कर्णः शल्येत्यहिरपाकृतः ॥ (का. लं. ३.७). एकदा संधान करून अर्जुनावर सोडलेला सर्प त्याला न लागता पुन्हा संधानासाठी कणकिडे आला असता ‘कर्ण एकच वाण दोनदा संधान करतो काय?’ असे शल्याला म्हणून कर्णने त्याचा अघ्वेर केला अशी कथा यात अभिप्रेत आहे. यात वीररसाचा स्थायिभाव उत्साह अभिव्यक्त झाला आहे. पण त्यात अनौचित्याचा मुळीच अंश नाही. उलट नेहमीच्या अर्थने ऊर्जस्तिवता त्यात प्रकर्षने प्रतीत होते. उद्धृटाने अनौचित्याचा ऊर्जस्तिवतेशी जोडलेला संबंध सुसंगत वाटत नाही.

(२१) पर्यायोक्त : व्याख्या – ‘वाच्य आणि वाचक यांच्या व्यापारांनी रहित असलेल्या व व्यंग्यार्थाच्या स्वरूपाचे असलेल्या भिन्न प्रकाराने जे विधान केले जाते तो पर्यायोक्त अलंकार.’^{३५} वाच्यवाचकवृत्ति म्हणजे अभिधाव्यापार आणि अवगमात्मक प्रकार म्हणजे व्यंजनेचा प्रकार. प्राचीनांना व्यञ्जना

३४. अनौचित्यप्रवृत्तानां कामकोषादिकारणात् ।
भावानां च रसानां च वन्ध ऊर्जस्तिव कथयते ॥ (४.५).

३५. पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिघीयते ।
वाच्यवाचकवृत्तिस्यां शून्येनावगमात्मना ॥ (४.६).

वृत्ति म्हणून अवगत नवृती तरी व्यङ्ग्यार्थाचे ज्ञान अवश्यक होते. पर्यायोक्ताचे उदाहरण –

येन लभ्बालकः साक्षः करघातारुणस्तनः ।
अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥ ५६ ॥
सोऽपि येन कृतः प्लुष्टदेहेनाप्येवमाकुलः ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ५७ ॥

‘ज्याने गजासुराच्या भार्याना केस लांब मोकळे सोडावयास लावले, अश्रू ढाळावयास लावले, हाताच्या आघातांनी स्तन लाल करावयास लावले त्या शंकराला सुद्धा ज्याने देह भस्मसात झाला असताही याप्रकारे विव्हल केले त्या अप्रतिकार्य शक्तीच्या मदनाला नमस्कार असो.’ पर्यायोक्त अलंकार पहिल्या श्लोकात वाक्याची पूर्ती आहे. गजासुराच्या स्त्रियांच्या अवस्थेच्या वर्णनाने म्हणजे दुसऱ्या व्यङ्ग्य प्रकाराने ती गोष्ट सूचित केली आहे. म्हणून हा पर्यायोक्त अलंकार.

भामहाची व्याख्या फक्त ‘पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते’ एवढीच आहे. उद्भूटाने ती उद्भूत करून तिला पुस्ती जोडली आहे – दुसरा प्रकार वाच्य नसून व्यंग्य असतो या अर्थाची.

(२२) समाहित : व्याख्या – ‘रस, भाव, रसाभास आणि भावाभास यांचा प्रादुर्भाव झाला असता त्यांचे, इतर अनुभावांच्या उद्भवास मुळीच वाव न देणारे असे शमन झाल्याचे वर्णन तो समाहित अलंकार.’^{३६} उदाहरण –

अथ कान्तां दृशं दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रमं भ्रुवोः ।
प्रसन्नं मुखरागं च रोमाञ्चस्वेदसंकुलम् ॥ ५८ ॥
स्मरञ्जवरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गाणि समादधत् ।
उपासर्पद्गिरिसुतां गिरिशः स्वस्तिपूर्वकम् ॥ ५९ ॥

^{३६.} रसमावतदाभासवृत्तेः प्रशमवन्धनम् ।
अन्यानुभावनिःशून्यरूपं यत्तसमाहितम् ॥ (४. ७).

‘नंतर आपली कान्त दृष्टी, विभ्रमामुळे होणारे भक्तीचे चलन, प्रसव असा मुखवर्ण आणि स्वेद व रोमांच यांनी भरलेले (गात्र) हे (अनुभाव) लक्षात आल्यावर शंकराने कामज्वराने उद्दीपित झालेली आपली सर्व गात्रे संयमाने आवरून घेतली आणि ‘स्वस्ति’ असे म्हणत तो पार्वतीजवळ गेला.’ यात रति स्थायिभावाच्या आविर्भावाचे दमन केल्याचे वर्णन असून दुसरा कोणताही अनुभाव उद्भूत झाला नसल्याचे स्पष्ट आहे. म्हणून हा समाहित अलंकार.

भामहाने ह्या अलंकाराची व्याख्या दिलेली नाही, फक्त उदाहरण निर्दिष्ट केले आहे – राजमित्र नावाच्या काव्यात क्षत्रियस्त्रिया रामाला भेटाव्यास जात असता त्यांना समोर नारद दिसला त्या प्रसंगाचे (समाहितं राजमित्रे यथा क्षत्रिययोषिताम् । रामप्रसक्तयै यान्तीनां पुरोऽदृश्यत नारदः ॥– का. ल., ३.१०). नारदाने त्यांना रामाकडे कसे जावे याचे मार्गदर्शन केले असावे. म्हणजे जी गोष्ट करावयाचे मनात योजिलेले असते तिला सहाय्यभूत होणाऱ्या गोष्टीचा अचानक लाभ म्हणजे समाहित अलंकार असे भामहाचे मत दिसते. दंडीने ह्याच समाहित अलंकाराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे – ‘किंचिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात्पुनः । तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥’ (का. द., २.२९८). ह्या प्रकाराला ममटप्रभृतीनी समाधि अलंकार असे म्हटले आहे. उद्भूताचा समाहित अलंकार सर्वस्वी भिन्न प्रकारचा आहे. रसभावविषयक त्या अलंकाराचे वर्णन प्रेयस् व रसवत् नंतर लगेच करणे उचित झाले असते. मध्येच पर्यायोक्त अस्थानी वाटतो. क्रम भामहानुसारी असल्यामुळे असे झाले आहे.

(२३) उदात्त : व्याख्या – ‘समृद्धीने युक्त असलेली वस्तु आणि महात्मे लोकांचे चरित्र उपलक्षणाने वर्णिले गेल्यास, मुख्य कथनाच्या स्वरूपात नसल्यास, उदात्त अलंकार होतो.’^{३७} उपलक्षणाने म्हणजे कथानकाचा मुख्य भाग म्हणून नसून त्याला सहाय्यभूत होणाऱ्या गौण स्वरूपात. या व्याख्येत दोन प्रकारच्या उदात्ताचे वर्णन आहे. त्यांपैकी पहिल्या प्रकारचे तीन श्लोकांत अंतर्भूत असलेले उदाहरण –

^{३७}. उदात्तमृद्धमहस्तु चरितं च महात्मनाम् ।

उपलक्षणां प्राप्तं नेतिवृत्तवमागतम् ॥ (४.८).

उवाच च यतः क्रोडे वेणुकुञ्जरजन्मभिः ।

मुक्ताकलैरलंकारः शबरीणामपीच्छया ॥ ६० ॥

पुष्टचेन्द्रनीलवैद्यूर्यपद्मरागमर्यैवियत् ।

शिरोभिस्त्विलखद्यत्र शिखरं गंधमादनम् ॥ ६१ ॥

उत्तरोपत्यका यस्य प्रधानस्वर्णभूमयः ।

महान्मरकतोर्वीधः पादोपान्तं च संश्रितः ॥ ६२ ॥

‘आणि तिळा म्हणाला, ज्या हिमालयपर्वताच्या प्रदेशात वेणू आणि हत्तींचे गण्डस्थल यांतून उत्पन्न होणाऱ्या मोत्यांचे अलंकार शबरस्त्रिया सुद्धा इच्छा होईल तसे धारण करतात, ज्या हिमालयात पुष्यराग, इंद्रनील, वैद्यूर्य आणि पद्मराग यांनी वनलेल्या आपल्या मस्तकांनी आकाश कोरणारे गंधमादन शिखर आहे, ज्या हिमालयाच्या उत्तरेकडील जवळचे प्रदेश सोन्याच्या प्रधान भूमी आहेत आणि ज्याच्या पायथ्याशी पाचूच्या मोठ्या पर्वताने आश्रय घेतला आहे;’ ह्या श्लोकांचा अन्वय पुढील एका उदाहरणश्लोकातील ‘तस्य हिमाद्रेः भवती सुता’ शी लावावयाचा आहे. प्रस्तुत श्लोकात हिमालयाच्या समृद्धतेचे वर्णन आहे, पण ते कथानकाचा मुख्य भाग म्हणून केलेले नसून पार्वतीच्या वर्णनाच्या अनुषंगाने म्हणजेच उपलक्षणाने केले आहे म्हणून हा उदात्त अलंकार. दुसऱ्या प्रकारचे उदाहरण –

वभूव यस्य पातालपातिन्यां संक्षये क्षितौ ।

पतनं न तया सार्धमायामस्तु प्रकटयभूत् ॥ ६३ ॥

तस्यादिक्रोडपीनांसनिधिर्वेऽपि पुनः पुनः ।

निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रेर्भवती सुता ॥ ६४ ॥

‘प्रलयकाळी पृथ्वी पाताळात बुडाली असता तिच्या समवेत जो बुडाला नाही, उलट त्यामुळे ज्याची लांबी किती ते प्रकट झाले, आणि आदिवराहाच्या पुष्ट खांद्यांच्या पुन्हा पुन्हा होणाऱ्या वर्षणाने सुद्धा कंप न पावता जो निश्चल राहिला त्या हिमालयपर्वताची तू कन्या आहेस.’ यात हिमालयाच्या चरिताचे वर्णन आहे. ते सुद्धा पूर्वीप्रमाणे उपलक्षणानेच आले आहे, कथानकाचा मुख्य भाग म्हणून नाही. प्रस्तुत दोन श्लोकांपैकी पहिला श्लोक (वभूव यस्य ३०)

दोन्ही टीकाकारांनी पहिल्या प्रकाराच्या उदाहरणात समाविष्ट केला आहे. परंतु त्या श्लोकात समृद्धीचे वर्णन नाही. प्रस्तुत दोन्ही श्लोकांत मिळून प्रलयकाली होणाऱ्या हिमालयाच्या स्थितीचे म्हणजे त्याच्या चरिताचे वर्णन आहे.

भामहाने उदात्त अलंकाराची व्याख्या न देता त्याचे पुढीलप्रमाणे उदाहरण दिले आहे— ‘उदात्तं शक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुरोधतः।’ ‘विहायो-पनतं राज्यं यथा वनमुपागमत्॥ (का. लं., ३.११).’ यात रामाच्या वनवासाला जाण्याच्या प्रसंगाचा निर्देश आहे. त्यात त्याच्या चरिताचे दर्शन होते ते खन्या अर्थाते उदात्त आहे. पण हे वर्णन कथानकाच्या मुख्य भागाचेच असल्या-सारखे वाटते. त्यात काही उपलक्षण असल्याचे दिसत नाही. त्यानंतर इतर कोणी उदात्ताची ‘नानारत्नादियुक्तं यत्तक्तिलोदात्तमुच्यते’ अशी निराळी व्याख्या करतात असे म्हणून भामहाने त्याचे पुढील उदाहरण दिले आहे— ‘चाणक्यो नक्तमुपयन्नन्दक्रीडागृहं यथा। शशिकान्तोपलच्छन्नं विवेद पयसां कणैः (का. लं., ३.१३).’ ‘चाणक्य रात्री नंदाच्या कीडागृहाकडे जात असता त्याचे छपर चंद्रकांत मण्यांनी आच्छादिलेले आहे हे त्यावरून स्वरणाऱ्या पाण्याच्या थेंबांमुळे त्याच्या लक्षात आले.’ यात सुद्धा मुख्य कथनाचाच भाग दिसतो, उपलक्षणात्मक काही असेलसे वाटत नाही. त्यावरून असे म्हणता येईल की ‘उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम्’ ही उद्घटाने जोडलेली पुस्ती आहे. दंडीच्या व्याख्येत सुद्धा (२.३००) उपलक्षणाचा निर्देश नाही.

(२४) शिलष्ट : व्याख्या — ‘एकाच प्रयत्नाने उच्चारावयाचे असलेल्या आणि स्वरित आदी भिन्न वैशिष्ट्यांमुळे त्यांची (एकप्रयत्नोच्चार्य शब्दांची) छाया असलेल्या शब्दांच्या योजनेने शिलष्ट अलंकार होतो असे म्हणतात. हा दोन प्रकारच्या शब्दांनी (अनुक्रमे) अर्थविशिष्ट व शब्दविशिष्ट होणारा आणि दुसऱ्या अलंकाराची प्रतिभा उत्पन्न करणारा तो शिलष्ट अलंकार जाणावा.’^{३८}

३८. एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव विभृताम् ।

स्वरितादिगुणैभिन्नैर्वन्धः शिलष्टमिहोच्यते ॥

अलंकारातरगातां प्रतिभां जनयत्यदैः ।

द्विविधैरयंशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम् ॥ (४.२-१०).

शिलष्ट म्हणजेच श्लेष अलंकार. भामह व उद्घट या दोघांनी शिलष्ट हेच नाव वापरले आहे. अर्थशिलष्ट व शब्दशिलष्ट अशा दोन प्रकारांचे येथे वर्णन आहे. पहिल्यात एकाच प्रयत्नाने उच्चारले जात असलेल्या दोन भिन्न शब्दांमुळे श्लेष उत्पन्न होतो. कर म्हणजे हात व कर म्हणजे किरण ह्या दोन शब्दांचा उच्चार एकाच प्रयत्नाने होत असला तरी ते भिन्न आहेत. अर्थ भिन्न असला तर शब्द भिन्न होतो असा भटू उद्घटाचा सिद्धांत असल्याचे इन्दुराजाने म्हटले आहे (अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिन्नत इति भटू-उद्घटस्य सिद्धान्तः). शब्दशिलष्ट अलंकारातील शब्द मूलतः भिन्न प्रयत्नांनी उच्चारले जाणारे असतात, पण ते एकाच प्रयत्नाने उच्चारले गेल्यासारखे भासतात. सामान्यतः संधी झाल्यामुळे असा अभिन्नतेचा भास होतो. स्वरित, उदात्त व अनुदात्त हे वेदातील शब्दांत दाखविले जाणारे स्वर. स्वरभिन्नतेमुळे अर्थभिन्नता उत्पन्न होते. वैदिकोत्तर भाषेत स्वरांचा असा परिणाम होत असल्याचे दिसून येत नाही. शिलष्ट अलंकारातील श्लेषयुक्त शब्दांमुळे दुसऱ्या कोणत्या तरी अलंकाराची – उपमा, विरोध आदीची प्रतिभा उत्पन्न होते म्हणजे त्या अलंकाराच्या विद्यमानतेचा प्रत्यय येतो, पण तो दुसरा अलंकार मुख्य व श्लेष त्याला सहायक असे समजावयाचे नसून शिलष्ट अलंकार मुख्य व दुसरा अलंकार केवळ सूचित होणारा असे समजावयाचे आहे.

द्विविध शिलष्ट अलंकाराचे एक उदाहरण –

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्येवास्वापफललुङ्घेहितप्रदा ॥ ६५ ॥

‘आणि तू स्वतः प्रभातकालीन संध्येसारखी पल्लवसदृश ताम्रवर्ण व प्रकाशमान हातांनी शोभणारी (पक्षी, पल्लवसदृश तांबडचा सूर्यकिरणांनी शोभायमान होणारी) आणि सुलभतेने प्राप्त न होणाऱ्या फलाची अभिलाषा करणाऱ्यांना त्यांचे ईमिसित देणारी (पक्षी, निद्रेच्या फलाचा लोभ न धरणाऱ्याचे हित करणारी) अशी आहेस.’ हिमालयाची कन्या म्हणूनच तुला श्रेष्ठत्व आले आहे असे नसून तुझ्या स्वतःच्या गुणांमुळेच तू श्रेष्ठ आहेस असा ‘स्वयं च’ चा अर्थ. पार्वतीला या श्लोकात प्रभातकालीन संध्येची उपमा दिली आहे. पूर्वार्धात ‘भास्वत्’ आणि ‘कर’ ह्या दोन शब्दांत श्लेष आहे. ‘भास्वत्’

म्हणजे प्रकाशमान हे विशेषण आणि 'भास्वत्' म्हणजे सूर्य हे नाम भिन्न शब्द आहेत, परंतु एकप्रयत्नोच्चार्य आहेत. तसेच 'कर' हात आणि 'कर' किरण हे भिन्न शब्द एकप्रयत्नोच्चार्य आहेत. म्हणून यात अर्थनिष्ठ शिलष्ट अलंकार आहे. द्वितीयार्धात भिन्नभिन्न उच्चार असलेले दोन शब्दसमूह संघीमुळे एक-प्रयत्नोच्चार्य असल्यासारखे भासतात. 'अस्वापफललुब्धेहितप्रदा' यात 'अ + मु + आप + फल + लुब्ध + ईहित + प्रदा' आणि 'अ + स्वाप + फल + लुब्ध + हित + प्रदा' असे भिन्नभिन्न उच्चारयुक्त शब्दसमूह आहेत, पण ते एकप्रयत्नोच्चार्य भासतात. हा शब्दनिष्ठ शिलष्ट अलंकार. उद्घटाच्या मते प्रस्तुत श्लोकात श्लेषामुळे उपमेची केवळ प्रतिभा उत्पन्न होते, तो यातील मुख्य अलंकार नाही. मुख्य अलंकार शिलष्ट.

शिलष्ट अलंकाराचे दुसरे उदाहरण –

इन्दुकान्तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा ।

मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्नं पद्मरागाङ्गिपलवा ॥६६॥

'चंद्राप्रमाणे सुंदर मुख असलेली, मऊ व अत्यंत काळेभोर केस असलेली, सौंदर्यच्या अभावाचा सर्वथा त्याग केलेली आणि कमळाप्रमाणे रक्तवर्ण चरणपल्लव असलेली (अशी तु स्वतः) त्रिभुवनातील रत्न आहेस.' या श्लोकात 'त्रिजगद्रत्नम्' मध्ये अर्थलिष्ट अलंकार आहे. रत्न म्हणजे माणिक आणि रत्न म्हणजे त्या जातीतील सर्वोत्कृष्ट वस्तु हे दोन भिन्न शब्द एकाच प्रयत्नाने उच्चारले जातात. इतर चार विशेषणांत शब्दशिलष्ट अलंकार आहे. 'इन्दुकान्त' म्हणजे चंद्रकांत मणी आणि चंद्राप्रमाणे सुंदर अशा भिन्न अर्थाचे आणि भिन्नप्रयत्नोच्चार्य शब्द एकप्रयत्नोच्चार्य असल्यासारखे भासतात. तसेच महानील (रत्न) आणि महा-नील (अतिशय काळे), मुक्ताश्री (मोत्याचे सौंदर्य) आणि मुक्त-अश्री (सौंदर्यहीनतेचा त्याग केलेली), पद्मराग (रत्न) आणि पद्म-राग (कमळाप्रमाणे लाल) यांतही शब्दशिलष्ट आहे. प्रस्तुत श्लोकात रूपक अलंकाराची प्रतिभा आहे. पार्वतीवर त्रिजगद्रत्नाचा आरोप केला असून इतर विशेषणांत त्याला पोषक असे तिची गात्रे विविध रत्नांची वनलेली आहेत याप्रकारचे सूचन आहे. उद्घटाच्या मते येथेही शिलष्ट अलंकार मुख्य, रूपक गौण.

ह्या अलंकाराचे आणाऱ्यी एक उदाहरण –

अपारिजातवातर्त्त्वि नन्दनश्रीर्भुवि स्थिता ।

अविन्दुसुन्दरी नित्यं गललावण्यबिन्दुका ॥६७॥

‘जिच्यापासून सर्व प्रकारच्या शत्रूंची गोष्ट अगदी दूर आहे अशी (पक्षी पारिजातवृक्षांची वार्ता नसलेली) तरीही आह्लादक सौंदयनि युक्त (पक्षी, नन्दनवनाची लक्ष्मी) तू पृथ्वीवर आहेस; पाण्यात प्रतिबिंवित झालेत्या चंद्राप्रमाणे सुंदर (पक्षी, थेंब नसता सुंदर) तू असून तुळ्यापासून सतत लावण्याचे बिंदू स्ववत आहेत.’ यात ‘नन्दनश्रीः’ हे अर्थशिलष्ट आहे. नन्दन म्हणजे आनंद देणारी आणि नन्दन म्हणजे स्वगर्तील उपवन हे दोन भिन्न अर्थात शब्द एकप्रयत्नोच्चार्य आहेत. परंतु अप + अरिजात + वार्ता आणि अ + पारिजात + वार्ता यात शब्दशिलष्ट आहे. तसेच अप + इन्दु आणि अ + विन्दु यातही शब्दशिलष्ट आहे. ह्या श्लोकात पार्वतीवर नन्दनश्रीचा आरोप केला आहे म्हणून येथे रूपकालंकार प्रतीत होतो, परंतु त्याचवरोवर अपारिजातवार्ता नन्दनश्री यात विरोधालंकाराचाही प्रत्यय येतो. द्वितीयाधर्तील अ-विन्दु आणि गलत्-विन्दु यातही विरोधाची प्रतिभा उत्पन्न होते. विरोधाचा परिहार श्लेषामुळे होतो. येथेही शिलष्ट अलंकारच मुख्य असे उद्घटाचे मत आहे.

भामहाने शिलष्ट हेच नाव वापरले आहे. परंतु त्याची ह्या अलंकाराची व्याख्या (उपमानेन यत्तत्वं उपमेयस्य साध्यते । गुणक्रियाभ्यां नाम्ना च शिलष्टं तदभिधीयते ॥ – का. लं., ३.१४) सर्वस्वी भिन्न आहे. ह्या अलंकारात त्याला उपमेची प्रतीती आवश्यक वाटते. उपमान व उपमेय यांचे गुण, क्रिया अथवा नाव श्लेषयुक्त असल्यामुळे ही उपमेची प्रतीती होते. शिवाय, भामहाने ह्या शिलष्ट अलंकाराचे तीन भेद कल्पून त्या प्रत्येकाचे उदाहरण दिले आहे. पहिल्या प्रकारात उपमान व उपमेय ‘च’ अव्ययाने जोडून समान धर्म श्लेषयुक्त शब्दाने दाखविला जातो. दुसऱ्या प्रकारात श्लेषयुक्त विशेषणे वापरून प्रत्यक्ष ‘इव’ चा उपयोग केला जातो. तिसऱ्यात शिलष्ट विशेषणे सादृश्याच्या हेतूंचा निर्देश करणारी असतात. भामहाच्या ह्या विचारसरणीत उद्घटाने पुष्करलंब बदल केला आहे. या अलंकारात उपमेशिवाय अन्य अलंकारांचीही प्रतीती होऊ शकते असे त्याचे मत आहे. उपमाप्रतीतीचे भामहाने वर्णिलेले

तीन प्रकारही त्याला मान्य असत्याचे दिसत नाही. विशेष म्हणजे त्याने शब्दनिष्ठ व अर्थनिष्ठ असे ह्या अलंकाराचे दोन भेद मानले आहेत.

ह्या अलंकाराच्या उद्भवकृत वर्णनावर नंतरच्या आलंकारिकांनी वरेच आक्षेप घेतले आहेत. श्लेष अलंकार मुख्य व इतर अलंकारांची केवळ प्रतिभा उत्पन्न होते हे त्याचे मत मुळीच मान्य होण्यासारखे नव्हते. अर्थशिल्षट व शब्दशिल्षट हे दोन्ही एकाच अलंकाराचे भेद ह्या त्याच्या मतावरही टीका ज्ञाली आहे. मम्मटाने म्हटले आहे – ‘शब्दश्लेष इति चोच्यते अर्थालंकार-मध्ये च लक्ष्यते इति कोऽयं नयः (शब्दश्लेष असे म्हणावयाचे आणि अर्थालंकारांमध्ये त्याची व्याख्या करावयाची हा कोठचा न्याय?)’ शिवाय, उद्भटाचे शब्दशिल्षट व अर्थशिल्षट वस्तुतः भिन्न नाहीत. ‘भास्वत्कर’ आणि ‘अस्वाप -इ०’ ह्या दोहोतील श्लेष शब्दांवरच अधिष्ठित आहे. फरक इतकाच की पहिल्यात अभङ्ग श्लेष आहे तर दुसऱ्यात सभङ्ग. अर्थालंकार व शब्दालंकार यांतील भेदाचे मुख्य गमक हे की शब्दालंकारात शब्दपरिवृत्ति – एका शब्दाच्या ऐवजी दुसरा समानार्थक शब्द वापरणे-शक्य नसते, अर्थालंकारात तसे केल्याने काही फरक पडत नाही. तेव्हा उद्भटाच्या तिन्ही उदाहरणांत केवळ शब्दश्लेषच आहे. त्याने केलेला भेद – एक प्रयत्नोच्चार्य असणारे शब्द आणि तसे केवळ भासणारे शब्द – त्या दोन प्रकारांचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास असमर्थ आहे.

उत्तरकाली शिल्षट ऐवजी श्लेष हेच ह्या अलंकाराचे नाव रुढ झाले.

(५) पाचवा वर्ग

पाचव्या वर्गात अपहनुति, विशेषोक्ति, विरोध, तुल्ययोगिता, अप्रस्तुत-प्रशंसा, व्याजस्तुति, निदर्शना, उपमेयोपमा, सहोक्ति, संकर आणि परिवृत्ति ह्या अकरा अलंकारांचे वर्णन आहे. यांपैकी संकर अलंकार भासम्हात नाही. उद्भटानेच तो नव्याने प्रस्थापित केला असे समजण्यास हरकत नाही.

(२५) अपहृति : व्याख्या – ‘उपमा किंचित अंतर्भूत असलेली अपहृति स्वीकृत झाली आहे. खरी असलेली गोष्ट नाकारण्याने विद्वान कवी ह्या अलंकाराची योजना करतात.’^{३९} उदाहरण –

एतद्वि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।

विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवादृशाम् ॥ ६८ ॥

‘हे (तू आचरतेस ते) तप नाही, हे खरोखर हालाहल विष आहे, विशेषतः तुझ्यासारख्या चंद्रकलेप्रमाणे नाजूक असणाऱ्या व्यक्तींच्या वावतीत.’ यात खरे असलेले तप हा भूतार्थ नाकारून ते विष असल्याचे म्हटले आहे. तप आणि विष यांत उपमा अंतर्भूत आहे. म्हणून हा अपहृति अलंकार.

या अलंकाराची व्याख्या शब्दशः भामहावरून घेतली आहे. ज्यात उपमा अंतर्भूत नाही असा दुसरा प्रकारही संभाव्य आहे. दंडीने त्याचे उदाहरण दिले आहे – ‘न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति (मदनाचे पाचच वाण नाहीत. त्याच्याजवळ हुजारो वाण आहेत.)’.

(२६) विशेषोक्ति : व्याख्या – ‘जेव्हा काही विशेष सांगण्याच्या उद्देशाने (कारणरूप) सर्व शक्ती विद्यमान असताही त्यांच्या फलाच्या उत्पत्तीच्या अभावाची योजना केली जाते तेव्हा विशेषोक्ति अलंकार होतो. (फलाच्या अनुत्पत्तीचे) निमित्त निर्दिष्ट करून आणि निमित्त निर्दिष्ट न करता, याप्रमाणे दोन प्रकारे तिची (फलानुत्पत्तीची) ह्या अलंकारात सुंदर योजना केलेली दिसते.’^{४०} निमित्त निर्दिष्ट न केलेल्या विशेषोक्तीचे उदाहरण –

महर्द्विनि गृहे जन्म रूपं स्मरसुहृद्यः ।

तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥ ६९ ॥

३९. अपहृतिरभीष्टा च किंचिदन्तर्गंतोपमा ।
भूतार्थपिहवेनास्या निवन्धः क्रियते दुष्टैः ॥ (५.३).

४०. यत्सामद्येऽपि शवतीनां फलानुत्पत्तिवन्धनम् ।
विशेषस्यामित्तातस्तद्विशेषोक्तिरच्यते ॥
दशितेन निमित्तेन निमित्तादशितेन च ।
तस्या वन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मकः ॥ (५.४-५).

‘समृद्धीने संपन्न असलेल्या घरात जन्म, मदनाचे मित्ररूप असलेले रूप आणि (तरुण) वय, हे सर्व काही आहे तरीही तुला सुख प्राप्त होत नाही, यामुळे कोणाच्या मनाला आश्चर्य वाटणार नाही?’ यात सुखप्राप्तीला आवश्यक असलेल्या सामग्रीचा प्रथमार्थात निर्देश असून सुखप्राप्तिरूप फलाची उनुपत्ती झाली नसल्याचे म्हटले आहे. पार्वतीला अभिप्रेत असलेले सुख असामान्य आहे हा विशेष सांगण्याचा उद्देश आहे. म्हणून ही विशेषोक्ति. फलाच्या अनुनुपत्तीचे निमित्त – अभिलिपित सुख असामान्य – निर्दिष्ट झालेले नाही.

दुसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण –

इत्थं विसंष्ठुलं दृष्ट्वा तावकीनं विचेष्टितम् ।
नोदेति किमपि प्रष्टुं सत्वरस्यापि मे वचः ॥ ७० ॥

‘हे असे तुझे विलक्षण वागणे पाहून काही विचारण्याची मला घाई असली तरी तसे करण्यास माझे शब्द उमटत नाहीत.’ यात प्रश्न विचारण्याची त्वरा हे कारण विद्यमान असूनही शब्दोच्चार न होणे ही त्याच्या फलाची अनुनुपत्ती निर्दिष्ट केली आहे. त्या अनुनुपत्तीचे निमित्त विसंष्ठुल चेष्टिताचे दर्शन असे सांगितले आहे. चेष्टित विसंष्ठुल आहे हाच सांगावयाचा असलेला विशेष. म्हणून ही विशेषोक्ति.

भामहाची विशेषोक्तीची व्याख्या जरा निराळी आहे – ‘एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्थितिः । विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ – का. ल., ३.२३.’ (एक भाग नाहीसा झाला असता काही विशेष प्रकट करण्याच्या उद्देशाने दुसऱ्या गुणाच्या विद्यमानतेचा निर्देश म्हणजे विशेषोक्ति), त्याचे हे उदाहरण – स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥ ‘त्या एका मदनाने तिन्ही लोकांवर जय मिळविला आहे, ज्याचे शरीर नाहीसे करीत असताही शंकर ज्याचे बळ नष्ट करू शकला नाही.’ यात तनु हा एकदेश आणि बळ हे गुणान्तर. तनू गेली तरी बळ राहिले म्हणून ही विशेषोक्ति. ही व्याख्या समर्पक न वाटून उळूटाने तिच्यात वदल करून शक्तिसामग्र्य व फलानुनुपत्ति हे आवश्यक मानले आहेत. इन्दुराजाच्या म्हणण्याप्रमाणे (एकदेशवर्ति रूपक, कारिका १.१३ ची व्याख्या)

उद्घटाने भामहाच्या 'एकदेश' शब्दाची 'एकदा + ईश' अशी कोड करून इतर वेळा (एकदा = अन्यदा) प्रधान असणारा असा अर्थ केला होता (तनु एरव्ही वल्लापेक्षा प्रधान म्हणून). उद्घटाची ह्या अलंकाराची व्याख्या नंतर मात्र झाली. भामहाच्या व्याख्यपेक्षा ती निश्चितच अधिक स्पष्ट आहे.

(२७) विरोध : व्याख्या – 'एखाद्या गुणाच्या अथवा क्रियेच्या विरोधी असलेल्या दुसऱ्या (गुणाचा अथवा) क्रियेचा जो निर्देश काही विशेष सांगण्यासाठी केला जातो त्याला विरोध अलंकार म्हणतात.'^{४१}

विरोध अलंकाराचे उदाहरण –

यद्वा मां किं करोम्येष वाचालयति विस्मयः ।

भवत्या: ववायमाकारः ववेदं तपसि पाटवम् ॥ ७१ ॥

'अथवा मी तरी काय करू ? तुझी ही नाजुक आकृती कुठे आणि तपश्चर्येतील ही तुझी पटुता कुठे हा विस्मय मला वाचाल करीत आहे.' यात आकृतीची कोमलता हा जो गुण त्याच्याशी विरोधी असणाऱ्या तपश्चर्येतील पटुता ह्या दुसऱ्या गुणाचा निर्देश आहे म्हणून हा विरोध अलंकार. पार्वतीच्या वांगणुकीतील विस्मयकारिता हा विशेष सांगण्याचा यात उद्देश आहे.

विरोधाची व्याख्या भामहावरून घेतली आहे. वामनाने विरोधाचा जाभास म्हणजे विरोध (विरुद्धाभासत्वं विरोधः – का. ल. सू., ४.३.१२) अशी व्याख्या केली आहे. उत्तरकाली विरोधाभासात्मक असाच विरोध अलंकार स्वीकृत झाला आहे. उद्घटाने दिलेले उदाहरण उत्तरकालीन आलंकारिकांच्या विषम अलंकाराच्या एका प्रकारात मोडते. त्यात अतिवैधम्यं असलेल्या गोष्टींचे एकत्र येणे असंभाव्य असल्याचे 'कव...कव' च्या उपयोगाने दाखविले जाते.

(२८) तुल्ययोगिता : व्याख्या – 'उपमान व उपमेय यांचा उल्लेख नसलेल्या आणि अप्रस्तुत अथवा प्रस्तुत अशा वस्तूंमधील सादृश्य दाखविणारे

४१. गुणस्य वा कियाया वा विरुद्धान्यक्रियावचः ।

यद्विशेषाभिधानाय विरोधं तं प्रचक्षते ॥ (५.६).

वचन म्हणजे तुल्ययोगिता अलंकार.^{४२} हा अलंकार दोन प्रकारचा, सर्व वस्तु अप्रस्तुत असलेला आणि सर्व वस्तु प्रस्तुत असलेला. जर एक वस्तु प्रस्तुत व दुसरी अप्रस्तुत असेल तर दीपक अलंकार होतो. अप्रस्तुतांचे साम्य दाखविणाऱ्या तुल्ययोगितेचे उदाहरण –

त्वदङ्गमाद॒वं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभूलेखाकदलीनां कठोरता ॥ ७२ ॥

‘तुझ्या अंगाची मृदुता पाहणाऱ्या कोणाच्या चित्तात मालतीलता, चंद्रकोर आणि कदळी यांची कठोरता (राठपणा) जाणवणार नाही?’ पार्वतीचे वर्णन प्रस्तुत असल्यामुळे मालती आदी तिन्ही गोष्टी अप्रस्तुत आहेत. ‘कठोरता’ शब्दाने त्यांच्यातील साम्य निर्दिष्ट केले आहे, पण त्यांच्यात उपमानोपमेयभाव असल्याचे म्हटलेले नाही. म्हणून हा तुल्ययोगिता अलंकार. दुसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण –

योगपटू जटाजालं तारवी त्वङ्गमृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ ७३ ॥

‘योगपटू, जटांचे जाळे, वृक्षाची साल, मृगाजिन, ह्या गोष्टी तुझ्या (नाजुक) देहाला योग्य आहेत का ते सांग.’ योगपटू म्हणजे एका विशिष्ट योगासनात गुडधे व पाठ यांच्याभोवती लपेटलेला कापडाचा पटू. ह्या उदाहरणात योगपटू वगैरे चारही गोष्टी प्रस्तुत आहेत, कारण त्या पार्वतीच्या तपाच्या वर्णनपर आहेत. अनुचितत्व हे त्यांच्यामधील साम्य निर्दिष्ट झाले आहे, परंतु त्यांच्यात उपमानोपमेयभाव असल्याचा निर्देश नाही. म्हणून हा तुल्ययोगिता अलंकार.

भासहाची तुल्ययोगितेची व्याख्या निराळी आहे – ‘न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥ – का. ल., ३. २७.’ म्हणजे कमी प्रतीच्या वस्तूचे श्रेष्ठ वस्तूशी गुणाच्या बाबतीत साम्य दाखविण्यासाठी त्यांचा एकाच समान क्रियेशी संबंध जोडला जातो.

४२. उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वचः ।

साम्याभिधायि प्रस्तावभारिभिर्वा तुल्ययोगिता ॥ (५.७).

दंडी व वामन यांच्या व्याख्या याच अर्थाच्या आहेत. फक्त दंडीने स्तुति किंवा निंदा करण्याचा उद्देश असतो असे म्हटले आहे. उद्घटाने न्यून-विशिष्ट असा भेद न करता प्रस्तुतांमधील अथवा अप्रस्तुतांमधील साम्याचा निर्देश केला आहे. ममटादीनी त्याचाच अनुवाद केला आहे.

(२९) अप्रस्तुतप्रशंसा : व्याख्या – ‘वर्णन करावयाच्या अधिकारापासून दूर असणाऱ्या (अप्रस्तुत) दुसऱ्या गोष्टीची, प्रस्तुत गोष्टीशी साम्य दाखविणारी जी स्तुति ती अप्रस्तुतप्रशंसा.’^{४३} उदाहरण –

यान्ति स्वदेहेषु जरामसंप्राप्तोपभोक्तृकाः ।

फलपुष्पद्विभाजोऽपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥ ७४ ॥

‘दुर्गं प्रदेशातील वनश्री फुले आणि फळे यांच्या समृद्धीने युक्त असल्या तरी जर त्यांचा उपभोग घेणारा कोणी मिळाला नाही तर त्यांना देहातच म्हातार-पण येते.’ यात वनश्री अप्रस्तुत आहेत. पार्वतीच्या आचरणामुळे तिची होणारी संभाव्य अवस्था हे प्रस्तुत. त्याचा अनुबंध करणारे म्हणजे त्याच्यासारखे असणारे वनश्रींचे वर्णन येथे आहे म्हणून ही अप्रस्तुतप्रशंसा.

भामहावरून व्याख्या घेऊन उद्घटाने त्यातील शेवटच्या चरणात ‘सा चैव कथ्यते यथा’ ऐवजी ‘प्रस्तुतार्थानुवन्धिनी’ हे वचन वापरून तिच्यात सुधारणा केली आहे. नंतरच्या काली अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकाराचे पाच भेद मानण्यात आले आहेत – सामान्य प्रस्तुत असता अप्रस्तुत विशेषाचे वर्णन, प्रस्तुत विशेष असता अप्रस्तुत सामान्याचे वर्णन, कार्य प्रस्तुत असता अप्रस्तुत कारणाचे वर्णन, कारण प्रस्तुत असता अप्रस्तुत कार्याचे वर्णन आणि प्रस्तुताशी तुल्य असलेल्या अप्रस्तुताचे वर्णन. उद्घटाचे वर्णन यांपैकी शेवटच्या प्रकाराचे.

(३०) व्याजस्तुति : व्याख्या – ‘शब्दांच्या अभिधाशावतीमुळे जेथे निंदा असल्यासारखी भासते परंतु वस्तुतः उत्तम प्रकारची स्तुति असते तेथे

४३. अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसेयं प्रस्तुतार्थानुवन्धिनी ॥ (५.८).

व्याजस्तुति अलंकार असे मानतात.^{४४} उदाहरण –

धिगनन्योपमामेतां तावकीं रूपसपदम् ।

त्रैलोक्येऽप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते ॥ ७५ ॥

‘दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीशी तुलना करता येणार नाही अशा ह्या तुङ्या सौंदर्यसंपदेला धिक्कार असो, को तुला तिन्ही लोकांत अनुरूप वर मिळत नाही.’ यात पार्वतीच्या सौंदर्याची निदा असल्यासारखी भासते, पण वस्तुतः श्रेष्ठता प्रतिपादन करण्याचा उद्देश आहे. अनुरूप वराची प्राप्ती करून देण्यास असमर्थ ही सौंदर्याची निदा, परंतु त्यामुळेच त्याचे अलौकिकत्व मिळू होते. सौंदर्याची श्रेष्ठता प्रत्यक्ष वर्णन करणारे ‘अनन्योपमाम्’ हे वचन नसते तर वरे झाले असते.

भामहाची व्याख्या (दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यताम् । किञ्चिद्विधित्सोर्या निदा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥ – का. ल., ३.३२) निराळचा शब्दांत आहे, पण तिचा आशय तोच आहे. उद्भूटाची व्याख्या समजाच्यास अधिक सोपी आहे. वाच्याथनि स्तुति पण वस्तुतः निदा अभिप्रेत असते हा व्याजस्तुतीचा दुसरा प्रकार अनेक आलंकारिकांनी मान्य केला आहे.

(३१) निर्दर्शना : व्याख्या – ‘जेथे दोन वस्तूंमध्ये नसणारा संबंध अथवा असणारा संबंध त्यांच्यातील उपमानोपमेयभावाची कल्पना आणुन देतो तेथे निर्दर्शना अलंकार होतो.’^{४५} काव्यालंकारसारसंग्रहाच्या काही हस्तलिखितांत आणि त्यावरून तयार झालेल्या प्रतींत ह्या अलंकाराचे नाव ‘विर्दर्शना’ आहे. इन्दुराजाजाचा तोच पाठ असल्याचे दिसते – ‘विशिष्टस्यार्थस्योपमानोपमेयभावात्मकस्योपदर्शनात्.’ परंतु विवृतिकाराचा ‘निर्दर्शना’ असाच पाठ आहे. भामहाने व इतर सर्व आलंकारिकांनी हेच नाव वापरले आहे. म्हणून ते पसंत केले आहे. ह्या अलंकाराचे उदाहरण –

४४. शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निर्देश गम्यते ।

वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥ (५.९).

४५. अभवन्तुसंबन्धो भवन्वा यत्र कल्पेत् ।

उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा निर्दर्शना ॥ (५.१०).

विनोदितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी ।

विद्युवर्ध्यविभावर्याः प्रविभृति विशेषताम् ॥७६॥

‘आणि अनुरूप पतीशिवाय रूपसंपन्न अशीही कामिनी चन्द्रविहीन असलेल्या रात्रीचा विशेषभितपणा धारण करते.’ यात पतीशिवाय कामिनी आणि चंद्रविरहित विभावरी यांच्यात संभाव्य नसलेला, एक दुसरीचा विशेषभितपणा धारण करते या स्वरूपात निर्दिष्ट झालेला संबंध त्यांच्या उपमानोपमेयभावाची कल्पना आणून देतो, म्हणून हा निर्दर्शना अलंकार, संभाव्य असलेल्या (भवन) संबंधाचे उदाहरण उद्घटाने दिलेले नाही.

भामहाची व्याख्या जरा भिन्न आहे – ‘क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् । ज्ञेया निर्दर्शना नाम यथेरवतिभिर्विना ॥ – का. ल., ३.३३.’ उद्घटाने यातील क्रियेचा निर्देश वगळून असंभाव्य अथवा संभाव्य संबंधावर भरदेऊन ह्या अलंकाराचे दोन भेद कल्पिले आहेत. भामहाने पुढील उदाहरण दिले आहे – अयं मन्दद्युतिभास्वानस्तं प्रति यियासति । उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ ‘प्रकाश मंद झालेला हा सूर्य उदयानंतर पतन होतेच असा बोध श्रीमंत मनुष्यांना देत अस्तास जात आहे.’ यात अस्तगमनाच्या क्रियेनेच ते अस्तगमन आणि श्रीमंताचे पतन यांच्यातील सादृश्य उपमावाचक शब्दाशिवाय प्रकट झाले आहे, म्हणून ही भामहाच्या व्याख्येनुसार निर्दर्शना. हे उद्घटाच्या ‘भवन’ संबंधाचे उदाहरण असे समजणे शक्य झाले आहे. सूर्यद्वारा बोध होणे शक्य असल्यामुळे अस्तगमन व श्रीमंतांचे पतन यांच्यात एकप्रकारचा संबंध प्रस्थापित होऊन उपमानोपमेयभाव सूचित होतो. मम्मटप्रभृतींनी उद्घटाप्रमाणेच दोन भेद मानले आहेत.

(३२) संकर : उद्घटाने तीन प्रकारच्या संकर अलंकाराचे वर्णन केले आहे. त्यापैकी पहिल्या प्रकाराची व्याख्या – ‘एकाहून अधिक अलंकारांची योजना केली असता त्याचे एकत्र अस्तित्व संभाव्य नसल्यास आणि त्यापैकी एकत्र अलंकार स्वीकारण्यास साधकवादक प्रमाण नसल्यास संकर अलंकार होतो.’^{४६} ‘न्याय’ म्हणजे एका अलंकाराचे साधक प्रमाण आणि ‘दोष’

^{४६.} अनेकालंकियोल्लेखे समं तदृश्यसंभवे ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च संकरः ॥ (५.११).

म्हणजे दुसऱ्या अलंकाराचे वाधक प्रमाण. ह्या प्रकाराला इन्दुराजाने संदेहसंकर असे नाव दिले आहे. ह्याचे उदाहरण –

यद्यप्त्यन्तमुचितो वरेन्दुस्ते न लभ्यते ।
तथापि वच्चमि कुत्रापि क्रियतामादरो वरे ॥७७॥

‘जरी तुला सर्वतोपरि अनुरूप असा चंद्रासमान वर प्राप्त होण्यासारखा नसला तरी माझे असे सांगणे आहे की तू कोणत्या तरी वराचा आदरपूर्वक विचार करावास.’ येथे ‘वरेन्दुः’ या वचनात उपमा (वरः इन्दुः इव) आणि रूपक (वरः एव इन्दुः) या दोन अलंकारांपैकी कोणता समजावयाचा याविषयी संदेह आहे. परंतु हे उदाहरण विशेष समर्पक वाटत नाही. वाक्यातील ‘ते न लभ्यते’ हे शब्द उपमेचे साधक आणि रूपकाचे वाधक आहेत. वराचा लाभ विवक्षित आहे, चंद्राचा नाही. ‘मुखचन्द्रोऽत्र भाति’ यासारखे उदाहरण अधिक समर्पक झाले असते. ‘भाति’ उपमेला व रूपकाला साधक नाही व वाधकही नाही.

दुसऱ्या प्रकारच्या संकराची व्याख्या – ‘अथवा शब्दनिष्ठ अलंकार आणि अर्थनिष्ठ अलंकार एकाच वाक्यात भासमान होतात तो संकर अलंकार, किंवा ते (दोन प्रकारचे अलंकार) वाक्याच्या एका अंशात प्रविष्ट झाल्यास हा अलंकार होतो.’^{४७} दोन्ही प्रकारचे अलंकार संबंध वाक्यात भासमान होतात त्याचे उदाहरण –

इत्थं स्थितिर्वरार्था चेन्मा कृथा व्यर्थमर्थिताम् ।
रूपेण ते युवा सर्वः पादबद्धो हि किकरः ॥ ७८ ॥

‘जर तुझे हे वागणे वरप्राप्तीसाठी असेल तर वराची व्यर्थ अभ्यर्थना करू नकोस. कारण, तुझ्या सौंदर्यामुळे सर्व युवक तुझ्या पायाचे दास झालेले आहेत.’ यात य आणि र या व्यंजनांची अनेकवार आवृत्ती झाली आहे म्हणून येथे वृत्त्यनुप्रास हा शब्दवर्ती अलंकार आहे आणि प्रथमार्थातील विधानाचे समर्थन करणारे ‘हि’ युक्त वचन द्वितीयार्थात आहे म्हणून अर्थात्तरन्यास

^{४७.} शब्दार्थवर्त्यलंकारा वाक्य एकव्र भासिनः ।

संकरो वैकवाक्यांशंश्वेशाद्बिधीयते ॥ (५.१२).

हा अर्थवर्ती अलंकार आहे. म्हणून यात दुसऱ्या प्रकारचा संकर आहे. त्याच्या उपभेदाचे उदाहरण –

मैवमेवास्त्व सच्छायवर्णिका चारुकर्णिका ।
अम्भोजिनीव चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा ॥ ७९ ॥

‘तू अशीच सुंदर वर्ण असलेल्या व मनोहर कोशाने (पक्षी, कानाने) युक्त अशा चित्रातील कमलिनीप्रमाणे केवळ दृष्टिसुख देणारी राहू नकोस.’ यात ‘णिका’ ह्या वर्णसमूहाची छिवार आवृत्ती झाली आहे म्हणून छेकानुप्रास हा शब्दवर्ती अलंकार आहे. आणि कर्णिका म्हणजे फुलाचा कोश व कर्णिका म्हणजे कान यात इलेख असल्यामुळे अर्थशिलष्ट हा अर्थवर्ती अलंकार आहे. हे दोन्ही अलंकार फक्त त्या दोन शब्दांतच म्हणजे वाक्याच्या एका अंशातच प्रविष्ट आहेत. म्हणून हा संकराच्या दुसऱ्या प्रकाराचा उपभेद. येथील अर्थशिलष्ट उपमेची प्रतिभा उत्पन्न करतो.

संकराचा तिसरा प्रकार – ‘जेथे अलंकार परस्परांना उपकारक होऊन रहातात व त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नसते तो सुद्धा संकर अलंकार होय.’^{४८}
उदाहरण –

हरेणव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोऽपि सन् ।
त्वद्वपुः क्षणमप्येष धाष्टर्यादिव न मुञ्चति ॥ ८० ॥

‘संकराप्रमाणे तू मदनरूप व्याधाला अंगहीन (पक्षी, अस्वीकृत) केले असताही तो जणू काही धृष्टतेमुळे क्षणभर सुद्धा तुळे शरीर सोडीत नाही.’ येथे ‘धाष्टर्यादिव’ यात उत्प्रेक्षालंकार आहे, ‘स्मरव्याधः’ यात रूपक आहे आणि ‘अनङ्गीकृतः’ यात उपमेची प्रतिभा उत्पन्न करणारा शब्दशिलष्ट अलंकार आहे. हे तिन्ही अलंकार परस्परांना उपकारक आहेत. त्यांपैकी कोणताही स्वतंत्रपणे असू शकणार नाही. ‘धाष्टर्यादिव न मुञ्चति’ यातील उत्प्रेक्षेला ‘स्मरव्याधः’ हे रूपक आणि ‘अनङ्गीकृतः’ हे शिलष्ट दोन्ही आवश्यक आहेत. आणि उत्प्रेक्षेशिवाय त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही. यात

४८. परस्परोपकारेण यद्वालंकृतयः स्थिताः ।

स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोऽपि संकरः ॥ (५०१३).

अङ्गाङ्गभाव असतो असे नंतर म्हटले आहे—येथे उत्प्रेक्षा अंगी व इतर दोन त्याचे अंगभूत.

भामह, दंडी व वामन यांनी संकर अलंकाराचा निर्देश केलेला नाही. त्यांनी फक्त संसृष्टि अलंकाराचे वर्णन केले आहे. उद्घटाच्या कालानंतर रुद्रटाने संसृष्टि अलंकाराचा उल्लेख न करता तिलतण्डुलवत् व्यक्त अंश असलेल्या आणि दुर्घजलवत् अव्यक्त अंश असलेल्या अशा दोन प्रकारच्या संकराचा निर्देश केला आहे. त्यानंतर ममटप्रभूतीनी उद्घटाप्रमाणे तीन प्रकारचा संकर आणि संसृष्टि असे भिन्न अलंकार मानले आहेत. भेदाचे गमक मात्र रुद्रटाप्रमाणे दुर्घजलवत् (संकर) आणि तिलतण्डुलवत् (संसृष्टि) याप्रमाणे स्वीकारले आहे.

(३३) उपमेयोपमा : व्याख्या — ‘जेथे दोन वस्तूंचा एकमेकाशीच उपमानोपमेयभाव संबंध असतो तेथे (उपमान म्हणून) इतर वस्तूंचा परिहार करणारा उपमेयोपमा अलंकार होतो असे म्हणतात.’^{४९} उदाहरण—

शिरांसि पञ्चजनीव वेगात्पातयतो द्विषाम् ।

आजौ करोपमं चक्रं यस्य चक्रोपमः करः ॥ ८१ ॥

‘युद्धात शत्रुंची मुँडकी वेगाने उडविणाऱ्या ज्या विष्णूचे चक्र त्याच्या हातासारखे आणि हात चक्रासारखा चालतो,’ ह्या श्लोकाचा आणि पुढील आठ श्लोकांचा अन्वय त्यानंतरच्या श्लोकातील ‘सोऽपि वैकुण्ठः’ शी लावावयाचा आहे. अनुरूप वर म्हणून विष्णूची शिफारस करण्याच्या उद्देशाने शंकराने त्याचे प्रदीर्घ वर्णन केले आहे. प्रस्तुत श्लोकात चक्राला हाताची आणि हाताला चक्राची याप्रमाणे एकमेकाला उपमा दिली आहे, म्हणून हा उपमेयोपमा अलंकार.

ह्या अलंकाराची व्याख्या सर्वत्र सारखीच आहे. फक्त भामहाने ‘पर्यायतः’ म्हणजे दोन स्वतंत्र वाक्यांत असे म्हटले आहे. उद्घटाने तिसऱ्या समान वस्तूच्या निराकरणाची कल्पना स्पष्ट शब्दांत मांडली आहे.

४९. अन्योपमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता ।

उपमेयोपमामाहृस्तां पक्षान्तरहनिगाम् । (५. १४).

(३४) सहोकित : व्याख्या – ‘जेथे दोन वस्तुच्या ठिकाणी असलेल्या एकाच वेळी घडणाऱ्या दोन क्रिया एकाच शब्दाने निर्दिष्ट केल्या जातात तेथे सहोकित अलंकार होतो असे सत्कवी मानतात.’^{५०} उदाहरण –

द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रैष्येणाप्तमनोरथः ॥८२॥

‘तारकासुररूपी रोग (संकट) असलेल्या युद्धात ज्याच्या चक्र नावाच्या सेवकाने मृत्युवरोवर देवगणांचे मनोरथ पूर्ण केले,’ यात देवगण आणि मृत्यु या दोघांची मनोरथ पूर्ण होण्याची क्रिया एकाच ‘आप्तमनोरथः’ पदाने निर्दिष्ट झाली आहे. म्हणून हा सहोकित अलंकार. ‘सह’ अर्थाचे अव्यय ह्या अलंकारात आवश्यक मानले आहे. प्रस्तुत श्लोकात ‘सार्धम्’ आहे.

व्याख्या शब्दाः भामहावरून घेतली आहे. मम्मटप्रभृतींनी तिचाच अनुवाद केला आहे.

(३५) परिवृत्ति : व्याख्या – ‘एखाद्या वस्तूची बरोबरीच्या, कमी प्रतीच्या अथवा श्रेष्ठ प्रतीच्या वस्तूवरोवर जी हितकर अथवा अनर्थकारक अदलावदल तिला परिवृत्ति असे म्हटले आहे.’^{५१} बरोबरीच्या वस्तूशी होणाऱ्या अदलावदलीचे उदाहरण –

उरो इत्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येष्व यशः साकं जयश्रिया ॥८३॥

‘ज्या विष्णुने हिरण्याक्षाचा वध इत्यादी युद्धांमध्ये देवांच्या शत्रूंना छाती देऊन (पुढे करून) जयश्रीसमवेत यश घेतले,’ यात उरस् आणि यशस् या सम वस्तूची अदलावदल झाली आहे. प्रस्तुत श्लोकात ‘यशः साकं जयश्रिया अगृह्यत’ यात सहोकित अलंकार आहे. परिवृत्ति अलंकाराला तो अंगभूत

^{५०.} तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्यसमाप्तिते ।
पदेनैकेन कथयेते सा सहोकितमंता सताम् ॥ (५.१५).

^{५१.} समन्यूनविशिष्टेस्तु कस्यचित्परिवर्तनम् ।
अर्थनिर्थस्वभावं यत्परिवृत्तिरभाग्नि सा ॥ (५.१६).

आहे म्हणून अंततः संकर अलंकार. न्यूनाच्या विशिष्टावरोवरच्या परिवर्तनाचे उदाहरण –

नेत्रोरगबलभ्राम्यन्मन्दराद्रिशिरश्चयुतैः ।

रत्नैरापूर्य दुग्धाद्विध यः समादत्त कौस्तुभम् ॥ ८४ ॥

‘ज्या विष्णूने दोर बनलेल्या सर्पाच्या बलाने गरगर फिरणाऱ्या मंदर पर्वताच्या शिखरावरून गळून पडलेल्या रत्नांनी दुग्धसागर पूर्ण भरून कौस्तुभ मणी घेतला,’ गळून पडलेली रत्ने ही कौस्तुभमण्यापेक्षा कमी प्रतीची. याच्या उलट प्रकाराचे उदाहरण –

यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन द्यां जिगोषति ।

अभयं स्वर्गसद्यभ्यो दत्त्वा जग्राह खर्वताम् ॥ ८५ ॥

‘पृथ्वीच्या अंतिम सीमेपर्यंत तिला व्यापून वलि यज्ञद्वारा स्वर्ग जिकू पहात असता ज्या विष्णूने देवांना अभय देऊन स्वतः वामनाचे रूप घेतले,’ अभय हे वामनरूपापेक्षा श्रेष्ठ प्रतीचे.

भामहाने फक्त न्यून वस्तूच्या बदल्यात विशिष्ट वस्तू घेण्याच्या प्रकाराचा निर्देश केला आहे. शिवाय, परिवृत्तिवरोवर अर्थान्तरन्यास हा अलंकारही असावा असे त्याने म्हटले आहे – विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥ (का. ल., ३.४१). दंडीने व्याख्येत विनिमय शब्द वापरला आहे. मम्मटानेही त्याच शब्दाचा उपयोग केला आहे आणि म्हटले आहे की ज्याला आपली वस्तू द्यायची त्याच्या-जवळूनच त्याची वस्तू द्यायची हे या अलंकारात अभिप्रेत आहे. उद्भूटाने तसे आवश्यक मानलेले नाही.

(६) सहावा वर्ग

शेवटच्या सहाव्या वर्गात संसदेह, अनन्वय, संसृष्टि, भाविक, काव्यलिङ्ग आणि दृष्टान्त ह्या सहा अलंकारांचे ह्याच क्रमाने वर्णन आहे. उद्देशश्लोकातील (६.१) व्युत्क्रम वृत्ताच्या सोयीसाठी केला आहे.

(३६) संदेह : व्याख्या – ‘उपमेयाचे उपमानाशी एक्य व त्याचवरोबर भिन्नता याप्रमाणे स्तुती करण्याच्या उद्देशाने योजिलेले संदेहयुक्त वचन म्हणजे संदेह अलंकार असे विट्ठान लोक म्हणतात.’^{५२} उदाहरण –

हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहूलनोऽद्वः ।

यशःसंचय एष स्यात्पिण्डीभावोऽस्य किञ्चृतः ॥ ८६ ॥

नाभिपद्मस्पृहायातः किं हंसो नैष चञ्चलः ।

इति यस्याभितः शङ्खमशङ्खाष्टार्जवो जनः ॥ ८७ ॥

“ह्याच्या हातात हे काय आहे ? सकळ दैत्यांची हृदये फोडत्यामुळे उत्पन्न झालेला हा यशाचा संचय असेल काय ? पण त्याचा असा पिंड कशामुळे होईल ? नाभीतील कमळाच्या लालसेने आलेला हा हंस असेल काय ? पण हा हालचाल करीत नाही,” याप्रमाणे ज्या विष्णुच्या शंखाविषयी सरल स्वभावाच्या लोकांनी विविध शंका प्रदर्शित केल्या, यात शंख ह्या उपमेयाची यशःसंचय आणि हंस ह्या दोन शुभ्रवर्ण उपमानांशी एकरूपता व भिन्नता यांचा निर्देश संदेहयुक्त वचनांनी करून शंखाची स्तुती केली आहे.

ह्या अलंकाराची ही व्याख्या शब्दशः भामहावरून घेतली आहे.

संदेहाच्या दुसऱ्या एका प्रकाराचे उद्भूटाने वर्णन केले आहे – ‘दुसऱ्या अलंकाराची छाया मनात उत्पन्न करून संदेह नसताही संदेहाच्या स्वरूपाची जी योजना केली जाते तो संदेह नावाचा अलंकार.’^{५३} उदाहरण –

नीलाब्दः किमयं मेरौ धूमोऽथ प्रलयानले ।

इति यः शङ्खःचते इयामः पक्षीन्द्रेऽर्कत्विषि स्थितः ॥ ८८ ॥

‘सूर्यप्रिमाणे तेजस्वी असणाऱ्या पक्षिश्रेष्ठ गरुडावर आरूढ झाला असता ज्या इयामवर्ण विष्णुविषयी “हा मेरुपर्वतावर कृष्णमेघ आहे काय ? की

५२. उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।

संसदेहं वचः स्तुत्यं संसदेहं विदुर्बृधाः ॥ (६.३).

५३. अलंकारान्तरच्छायां यत्क्वाप्य धीपु वन्धनम् ।

असंदेहेऽपि संदेहरूपं संदेहानाम ततः ॥ (६.३).

प्रलयाग्नीवरील धूम आहे?" अशी शंका प्रकट केली जाते, यात उपमेयाच्या उपमानाशी एकरूपतेचाच निर्देश आहे, भिन्नतेचा नाही. नोलाबद व धूम ही दोन उपमाने विष्णु ह्या उपमेयावर आरोपित झाली आहेत. म्हणून रूपकालंकाराची छाया आहे असे म्हणता येईल.

भामहात हा प्रकार नाही. उळ्डूटानेच तो प्रथम पुरस्कृत केला असे समजप्पास हरकत नाही. ह्या प्रकाराचे नाव संदेह असेच आहे, संसदेह नाही. ममटप्रभूती नंतरच्या आलंकारिकांनी संसदेह (अथवा संदेह) अलंकाराचे शुद्ध, निश्चयगर्भ आणि निश्चयान्त असे तीन प्रकार मानले आहेत. उळ्डूटाचे पहिले उदाहरण निश्चयगर्भ समजता येईल. हा यशःसंचय नाही. किंवा हंस नाही अशा प्रकारच्या निर्णयाचे सूचन त्यात अंतर्भूत आहे. दुसरे उदाहरण शुद्ध संदेहाचे. त्यात संदेह फक्त प्रदर्शित झाला आहे, तो दूर झाल्याचे म्हटलेले नाही. निश्चयान्त प्रकारात संदेह प्रदर्शित केल्यावर तो दूर करून उपमेयाचे खरे स्वरूप उघड केले जाते. उळ्डूटाने त्या प्रकाराचा उल्लेख केला नाही त्यासंबंधात ममटाने म्हटले आहे—'किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र (निश्चयान्त) निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोऽळ्टेन' (का. प्र., पृ. ५९). म्हणजे निश्चय अभिधावृत्तीने व्यक्त न होता व्यंजनावृत्तीने प्रतीयमान होणे आवश्यक आहे आणि निश्चयान्त प्रकारात तसे होत नाही म्हणून उळ्डूटाने तो विचारात घेतला नाही. उळ्डूटाच्या मनात खरोखरच असा विचार होता असे खाचीपूर्वक म्हणता येत नाही. प्रतीयमानाची कल्पना ध्वनिसिद्धांताच्या प्रस्थापनेनंतरची आहे.

(३७) अनन्वय : व्याख्या— 'जेथे त्या वस्तूचा (उपमेयाचा) तिच्याशीच उपमानोपमेयभाव, (इतर कशाशी) सादृश्य नाही हे सांगप्पाच्या उद्देशाने, निवद्ध केला जातो त्याला अनन्वय अलंकार असे म्हणतात.'^{५४} उदाहरण —

यस्य वाणी स्ववाणीक् स्वक्रियेव क्रियामला ।
रूपं स्वमिव रूपं च लोकलोचनलोभनम् ॥ ८९ ॥

५४. यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ (६.४).

‘ज्या विष्णूची वाणी त्याच्या स्वतःच्याच वाणीसारखी, ज्याची विमल क्रिया त्याच्या स्वतःच्याच कियेसारखी आणि ज्याचे रूप त्याच्या स्वतःच्याच रूपासारखे लोकांच्या नेत्रांना लुध करणारे आहे !’

ही व्याख्या शब्दशः भास्मावरून घेतली आहे.

(३८) संसृष्टिः व्याख्या – ‘परस्परावर अवलंबून नसणाऱ्या पुष्कळ किंवा केवळ दोन सुद्धा अलंकारांचा एकत्र समावेश म्हणजे संसृष्टि अलंकार असे म्हणतात.’^{५५} उदाहरण –

त्वत्कृते सोऽपि वैकुण्ठः शशीवोषसि चन्द्रिकाम् ।

अथधारां सुधावृष्टिं मन्ये त्यजति तां श्रियम् ॥ ९० ॥

तदुत्तिष्ठातिधन्येन केनापि कमलेक्षणे ।

वरेण सह तारुण्यं निर्विशन्ती गृहे वस ॥ ९१ ॥

‘तो वैकुंठात निवास करणारा विष्णू सुद्धा तुझ्यासाठी, उषःकाली चंद्र चन्द्रिकेचा त्याग करतो त्याप्रमाणे, धाराहीन अमृतवृष्टीरूप त्या लक्ष्मीचा सुद्धा त्याग करील असे मला वाटते. तेव्हा, हे कमलनयने ! ऊठ, कोणत्या तरी अतिधन्य होणाऱ्या वरावरोवर योवनाचा उपभोग घेत स्वगृहीच रहा.’ पहिल्या श्लोकात ‘शशीव चन्द्रिकाम्’ ही उपमा, ‘सुधावृष्टिं श्रियम्’ हे रूपक आणि ‘मन्ये त्यजति’ ही उत्प्रेक्षा हे तीन परस्परनिरपेक्ष अलंकार एकत्र ग्रथित झाले आहेत म्हणून हा संसृष्टि अलंकार. दुसऱ्या श्लोकातील ‘कमलेक्षणे’ यात उपमा आहे. त्या अलंकाराचाही अगोदरच्या श्लोकातील संसृष्टीत अन्तर्भाव होतो असे समजणे शक्य आहे. परंतु ते अभिप्रेत असेलसे वाटत नाही. दोन श्लोकांत दोन भिन्न वाक्ये आहेत. त्यांच्यातील अलंकारांचा ‘एकत्र समाश्रयः’ आहे असे कसे समजता येईल ? दुसरा श्लोक केवळ समारोपादाखल रचलेला दिसतो.

भास्माच्या व्याख्येत फक्त ‘वहूवीनाम्’ आहे ‘द्वयोर्वापि’ नाही. त्याने संसृष्टि अलंकाराला रत्नमालेची उपमा दिली आहे.

५५. अलंकृतीनां वहूवीनां द्वयोर्वापि समाश्रयः।

एकत्र निरपेक्षाणां मिथः संसृष्टिरूच्यते ॥ (६.५).

(३९) भाविक : व्याख्या - 'जेथे वचनात गोंधळ (आकुलता) नसल्याकारणाने अतिशय अङ्गूत अशा भूतकालीन अथवा भविष्यकालीन गोष्टी प्रत्यक्ष समोर असल्यासारख्या दिसतात तो भाविक अलंकार.'^{५६} 'वाचामनाकुलयेन' म्हणजे स्पष्ट प्रतीती करून देण्याच्या शब्दांच्या सामर्थ्यामुळे उदाहरण -

करोषि पीडां प्रीतिं च निरञ्जनविलोचना ।
सूर्यानया समुद्रीक्ष्यमाणाभरणशोभया ॥ ९२ ॥

'नेवांत अंजन घालणे बंद केले आहे अशी तू अलंकारांच्या शोभेची जिच्या संबंधात कल्पना करता येते त्या ह्या तुळ्या मूर्तीने पीडा आणि आनंद देत आहेस.' अंजनविरहित नेत्र पाहून भूतकालीन अंजनयुक्त नेत्रांचे स्पष्ट चित्र मनश्चक्षुसमोर उभे रहाते. तसेच मूर्तीकडे पाहून भविष्यकाळी अलंकारांनी विभूषित झाल्यावर ती कशी दिसेल याचेही चित्र प्रत्यक्ष समोर असल्यासारखे दिसते. म्हणून हा भाविक अलंकार. ह्या श्लोकात मुळातील 'समुद्रीक्ष्य नानाभरण-' ऐवजी 'समुद्रीक्ष्यमाणाभरण-' अशी अर्थसाठी आवश्यक असलेली दुरुस्ती केली आहे.

ह्या अलंकाराची व्याख्या भामहावरून घेतली आहे. परंतु भामहाने भाविक हा प्रवन्धविषयक गुण आहे असे म्हटले असून कथानकातील वैचित्र्य, उदात्तता व अङ्गूतता, अभिनय करण्यास सुलभता आणि शब्दांची अनाकुलता यांमुळे हा गुण उत्पन्न होतो असे स्पष्टीकरण केले आहे (चित्रोदाताङ्गुतार्थत्वं कथायाः स्वभिन्नतता । शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतु प्रचक्षते ॥ का. ल., ३.५४). तेव्हा एखाद्या नाट्यकृतीत सर्वं आढळणे आवश्यक असलेला असा हा गुण आहे, एकटचादुकटचा विधानात प्रतीत होणारा अलंकार नाही असे त्याचे मत होते. भाविक हा प्रवन्धविषयक गुण आहे असे दंडीचेही मत होते. त्याने म्हटले आहे की प्रवन्धाच्या प्रारंभापासून अंतापर्यंत कवीचा जो अभिप्राय असतो तो भाव; काव्याची व्यवस्थित व सुवोध रचना होणे हे

५६. प्रत्यक्षा इव यत्रार्थी दृश्यन्ते भूतभाविनः ।

अत्यङ्गूतः स्यात्तदाचामनाकुलयेन भाविकम् ॥ (६.६).

त्या भावावर अवलंबून असते म्हणून ह्या काव्यगुणाला भाविक हे नाव दिले आहे (का. द., २.३६४-३६६). उद्धटाने भाविकाचा प्रबंधाशी असलेला संबंध तोडून त्याला एका उक्तीत अभिव्यक्त होणाऱ्या अलंकाराचे रूप दिले आहे. मम्मठादींनी त्याच्याच मताचे अनुसरण केले आहे. हेमचंद्राने मात्र भासह व दंडी यांच्या मताचा पाठपुरावा केला आहे.

(४०) काव्यलिङ्गः : व्याख्या - 'जेव्हा एक गोष्ट ऐकली (अथवा पाहिली) असता दुसऱ्या गोष्टीच्या स्मृतीस किंवा अनुभूतीस कारणीभूत होते तेव्हा त्याला काव्यलिङ्ग अलंकार म्हणतात.'^{५७} उदाहरण -

छायेयं तव शेषाङ्गकान्ते: किञ्चिदनुज्ज्वला ।

विभूषाघटनादेशान्दर्शयन्ती दुनोति माम् ॥ ९३ ॥

'तुझ्या इतर अंगाच्या कांतीपेक्षा काहीशी कमी उज्ज्वल असलेली कांती अलंकार धारण करावयाचे प्रदेश प्रगट करून मला दुखवीत आहे.' 'अनुज्ज्वल छाया' ही पहात असलेली गोष्ट. ती पहात असता पूर्वी ज्या ज्या ठिकाणी अलंकार धारण करण्यात येत त्यांचे उघड दर्शन होणे हा अनुभव. अनुज्ज्वल छाया हा त्या अनुभवाचा हेतु. कारण, धूमामुळे अग्नीचे ज्ञान ज्ञालयास धूम त्या ज्ञानाचा हेतु समजला जातो त्याप्रमाणे छाया ही भूषणस्थानांच्या ज्ञानाचा हेतु ठरते. 'हेतु' शब्द नैयायिकांच्या परिभाषेतील आहे. त्याला पर्यायी असलेला त्यांचा 'लिङ्ग' शब्द अलंकाराच्या नावात योजिला आहे.

भासहात हा अलंकार नाही. उलट त्याने हेतु, सूक्ष्म व लेश हे अलंकार म्हणून स्वीकार्य नाहीत, कारण त्यांत वक्रोक्ति नसते असे म्हटले आहे (का. ल. २.८६) परंतु अलंकारविषयक परिच्छेदात भासहाने असे म्हटले असले तरी पाचव्या परिच्छेदात प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीन ह्या काव्यदोषाचे विवरण करताना त्याने काव्यातील हेतुचा निर्देश केला आहे. तार्किकांच्या हेतूचे अथवा लिंगाचे वरेच विवेचन केल्यावर त्याने म्हटले आहे - 'हेतुस्त्रिलक्ष्मैव मतः काव्येष्वपि सुमेधसाम् (का. ल., ५.४७ उत्तरार्ध).' म्हणजे पक्षधर्मता, सपक्षे सत्त्व आणि

^{५७.} श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।

हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥ (६.७).

विपक्षाद्व्यावृत्ति हा तीन चिन्हांनी युक्त असाच हेतु काव्यात सुद्धा दाखविला पाहिजे. नैयायिकांना ग्राह्य वाटेल अशाच अनुमानाचा काव्यात उपयोग करावा असा याचा अर्थ. तथापि यावरून भामहाला हेतु हा अलंकार म्हणून मान्य होता असे म्हणता येणार नाही. दंडीला मात्र हा अलंकार मान्य असून त्याने त्याचे कारक हेतु व ज्ञापक हेतु असे दोन भेद केले आहेत. उद्घटाचे उदाहरण ज्ञापक हेतुचे म्हणून समजता येईल. काव्यलिङ्ग हे नाव उद्घटाने रूढ केलेले दिसते. मम्मटप्रभृतींनी तेच वापरले आहे.

(४१) दृष्टान्त : व्याख्या – ‘यथा, इव इत्यादी पदांचा उपयोग न करता अभिप्रेत गोष्ठीचे स्पष्ट रूपात प्रतिबिव झालेले दाखविणे म्हणजे दृष्टान्त असे विद्वान लोक म्हणतात.’^{५८} उदाहरण –

किं वाच बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि ।

उद्वन्नतमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥ ९४ ॥

‘परंतु या बावतीत खूप बोलण्याची काय गरज आहे? जा आणि पतीची प्राप्ती करून घे. सागराला जाऊन मिळाल्याशिवाय मोठचा नद्या रहातात काय?’ पूर्वार्धात इष्ट वस्तूचा म्हणजे प्रस्तुताचा (भर्तृप्राप्तीचा) निर्देश आहे आणि उत्तरार्धात अप्रस्तुताचा (सागरप्राप्तीचा) प्रतिबिवरूपात निर्देश आहे. म्हणून हा दृष्टान्त अलंकार. ह्या उदाहरणावर असा आक्षेप घेण्यात आला आहे की भर्तृप्राप्ति आणि सागरासादन यांत विव-प्रतिबिवभाव नसून वस्तु-प्रतिवस्तुभाव आहे. कारण, प्राप्ति आणि आसादन एकच. म्हणून हे प्रतिवस्तुपमा अलंकाराचे उदाहरण होय. या आक्षेपात वरेच तथ्य आहे.

भामहाने ह्या अलंकाराचे वर्णन केलेले नाही. परंतु पाचव्या परिच्छेदात प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीन ह्या काव्यदोषाचे विवेचन करताना त्याने म्हटले आहे की, तार्किकांचा दृष्टान्त साध्य व साधन यांनी युक्त (अन्वयदृष्टान्त) अथवा त्यांनी विरहित (व्यतिरेकदृष्टान्त) असा असतो (का. ल., ५.२६). नंतर काव्याच्या अनुषंगाने त्याने असे म्हटले आहे की, केलेल्या विधानाच्या

५८. इष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिविभन्निदर्शनम् ।

यथेवादिपदैः शूर्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते ॥ (६.८).

प्रतिविबाचे निदर्शन म्हणजे दृष्टान्त (उक्तस्यार्थस्य दृष्टान्तं प्रतिविम्ब-
निदर्शनम् । - का. ल., ५.५५ उत्तरार्ध). उद्घटाने दृष्टान्ताची व्याख्या येथूनच
घेतली आहे. दृष्टान्ताच्या वर्णनावर ही तर उपमाच आहे असा आक्षेप घेऊन
भामहाने त्याचे असे समाधान केले आहे की, उपमेत हेतूचा निर्देश नसतो
आणि दृष्टान्ताव्यतिरिक्त अन्यत्र साध्य व साधन यांची उक्ती अभिग्रेत नसते.
पुढे असे म्हटले आहे की, जर साध्य व साधन यांचा निर्देश नसेल तर तो
शुद्ध दृष्टान्त होईल आणि 'भरतस्त्वं दिलीपस्त्वं त्वमेवलः पुरुरवाः । त्वमेव
वीर प्रद्युम्नस्त्वमेव नरवाहनः ॥ (५.५९)' हे त्याचे उदाहरण दिले आहे.
तथापि भामहाला दृष्टान्त अलंकार म्हणून मान्य होता असे म्हणता येत
नाही. दंडीनेही दृष्टान्ताचा निर्देश केलेला नाही. त्याला अलंकारात स्थान
उद्घटाने दिले आहे. प्रतिवस्तूपमा अलंकाराशी दृष्टान्ताचे असलेले साम्य
लक्षात घेता या दोन अलंकारांना एकाच अलंकाराचे भेद मानणे उचित होईल
असे जगन्नाथाने म्हटले आहे.

★ ★ *

उद्भटाची म्हणून निर्दिष्ट झालेली मते

(१) अभिनवगुप्ताने ध्वन्यालोकलोचनात म्हटले आहे की भामहाच्या 'शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थाः' (का. ल., १.९) या वचनाचे विवरण करताना भद्र उद्भटाने अभिधान म्हणजे अभिधाव्यापार असे म्हणून अभिधाशक्तीचा व्यापार मुख्य आणि गुणवृत्ति असा दोन प्रकारचा असतो असे म्हटले होते (भामहोक्तं 'शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थाः' इत्यभिधानस्य शब्दाद्भ्वेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो बभाषे शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च—ध्वन्या० १.१ लोचन). असे दिसते की काव्यात शब्दाच्या मुख्य म्हणजे वाच्य अर्थांशिवाय दुसऱ्याही एका अर्थाचा उपयोग होत असतो आणि हा दुसरा अर्थ अभिधाशक्तीच्या गुणवृत्ति नावाच्या भिन्न व्यापारामुळे निष्पन्न होतो ही विचारसरणी उद्भटानेच प्रथम पुरस्कृत केली होती.

उद्भटकृत काव्यालंकारविवृतीचे जे त्रुटित खंड प्रकाशित झाले आहेत त्यांपैकी एका खंडात भामहाच्या वरील श्लोकाच्या विवरणाचा अत्पसा भाग आढळतो — 'हासाश्रयाः कथाः । लोको युक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः काव्य-हेतवः ॥ एषां काव्यो... अभिधानार्थाः शब्दानामर्थाः यैर्...स्य एतद् एवमुक्तं .. अत्र पद .. युज्यमानत्वाच्छब्दार्थाः नासंबन्धिनो लक्ष्यन्त इत्यभिधानग्रहण ...

पर्वतादेति देवदत्तः एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि । गुणवृत्तिः...’ (fragment 10, p. 8). यात अभिनवगुप्ताने उद्धृत केलेले वाक्य नाही हे खरे आहे. तथापि ह्या उतान्यातील सुरक्षित अंशात अभिधाव्यापाराच्या मुख्य आणि गुणवृत्ति ह्या दोन प्रकारांची उदाहरणे दिलेली आढळतात. ‘पर्वतादेति देवदत्तः’ यातील ‘एति’ ह्या शब्दात अभिधेच्या मुख्य व्यापाराचे उदाहरण आहे, तर ‘एति नरम् आनन्दः’ यातील ‘एति’ मध्ये गुणवृत्ति व्यापाराचे उदाहरण आहे. यात शंका नाही की प्रस्तुत विवरणात मुख्य व गुणवृत्ति या दोन व्यापाराचे स्पष्टीकरण केले होते. ‘गुणवृत्ति’ हा शब्दही सुरक्षित राहिला आहे. अभिनवगुप्ताने उद्धृत केलेले वाक्य नष्ट झालेल्या अंशात होते असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही. जाता जाता याचा निर्देश केला पाहिजे की भास्माच्या श्लोकातील शेवटचा शब्द ‘काव्यहेतवः’ हा आहे हे ह्या उतान्यावरूनच कळून येते. इतर सर्व अपपाठ होते.

आनन्दवर्धनाच्या ज्या वृत्तीवर अभिनवगुप्ताने वरील व्याख्या लिहिली ती वृत्ती अशी- ‘यद्यपि च ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन काव्यलक्षणविधायिभिरुणवृत्तिरन्यो वा न किञ्चित्प्रकारः प्रदर्शितः, तथापि अमुख्यवृत्त्यां काव्येषु व्यवहारं दर्शयता ध्वनिमार्गं मनाक्स्पृष्टोऽपि न लक्षित इति परिकल्पयेवमुक्तम् भाक्तमाहुस्तमन्ये इति । (ध्वन्या०, १.१ वृत्ति).’ आनन्दवर्धनाला यात असे सुचवावयाचे आहे की गुणवृत्ति म्हणजेच ध्वनि असे कोणी म्हटलेले नसले तरी त्या वृत्तीचा पुरस्कार करणान्याच्या मनात त्या वृत्तीमुळे लक्ष्य व व्यंग्य दोन्ही अर्थाचा बोध होतो असा विचार असणे संभाव्य असल्यामुळे गुणवृत्ति म्हणजेच ध्वनि अशी कल्पना कोणी कोणी करणे शक्य आहे. परंतु ध्वनि गुणवृत्तीहून सर्वस्वी भिन्न आहे असे प्रतिपादन ध्वन्यालोकाच्या १.१४-१९ ह्या कारिकांत व त्यांवरील वृत्तीत केले आहे. अर्थात उद्धृटाला व्यंग्य अर्थाची कल्पना असली (पर्यायोक्त, समासोक्त इ० अलंकारांत) तरी त्याला व्यञ्जनावृत्ति अवगत नव्हती आणि तिचा गुणवृत्तीत समावेश करणे त्याला अभिप्रेत असण्याचीही शक्यता नव्हती.

(२) रुद्यकाने आपल्या अलंकारसर्वस्वात म्हटले आहे की उद्धृट-प्रभृतींनी गुण आणि अलंकार यांत प्रायः साम्य असल्याचे सूचित केले होते

(उद्भूतादिभिस्तु गुणालंकाराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम् । — प्रारंभीचा उपोद्घात, पृ. ७). उद्भूताने हे साम्य भामहाच्या ग्रंथावरील टीकेत प्रतिपादित केले असावे. त्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या परिच्छेदात पहिल्या तीन श्लोकांत माधुर्यं, औजस् आणि प्रसाद ह्या तीन गुणांचे थोडक्यात वर्णन करून चौथ्या श्लोकापासून अलंकारांच्या विस्तृत विवेचनास प्रारंभ केला आहे. त्या ठिकाणी गुण व अलंकार यांच्यातील भेदाचे विवरण स्वाभाविकपणेच केले असणार. असे दिसते की उद्भूताच्या पूर्वी गुणांचा काव्याशी संबंध समवाय स्वरूपाचा असतो, तर अलंकारांचा केवळ संयोग स्वरूपाचा (समवाय व संयोग वैशेषिक शास्त्रातील परिभाषेनुसार) अशा तंहेचे मत वःयाच आलंकारिकांनी प्रदर्शित केले होते. त्यासंबंधात उद्भूताचे पुढील विचार निर्दिष्ट झाले आहेत — काव्यातील गुण हे शौर्यादी गुणांसारखे आणि अलंकार केयूरादी अलंकारांसारखे याप्रमाणे त्या दोहोंत समवाय संबंध व संयोग यांवर अधिष्ठित भेद केला जातो तो केवळ गतानुगतिकन्यायाने. शौर्यादी गुण व केयूरादी अलंकार यांच्यात तसा भेद आहे, पण काव्यातील गुण व अलंकार दोन्हीही काव्याशी समवायानेच संबद्ध असतात. उद्भूताच्या ह्या मताचे निराकरण करण्यात आले आहे. हेमचंद्राने म्हटले आहे — ‘एतावता “शौर्यादिसदृशा गुणाः केयूरादितुल्या अलंकारा इति त्रिवेकमुक्त्वा संयोगसमवायाभ्यां शौर्यादीनामस्ति भेदः; इह तूभयेषां समवायेन स्थितिः” इत्यभिधाय “तस्मद्गङ्गुरिकाप्रवाहेण (गङ्गुरिका म्हणजे मंडी) गुणालंकारभेदः” इति भामहविवरणे यद्भृटोऽऽऽभ्यधात्त-निरस्तम् ।’— (काव्यानुशासन, विवेक, ३४-३५).’ उद्भूताचे नाव न घेता मम्मटाने त्याच्या मताचे याच शब्दांत निरसन केले आहे (का. प्र., ८, पृ. ४७०). उद्भूताचे मत अस्वीकार्य होण्याचे कारण ध्वनिकाराला अनुसरून उत्तरकालीन आलंकारिकांनी गुण हे रसाशी (म्हणजे काव्याच्या आत्म्याशी) संबद्ध आहेत, तर अलंकार शब्द व अर्थ यांच्याशी (म्हणजे शरीराशी) संबद्ध आहेत असे मानले आहे हे होय — ‘तस्मर्थमवलम्बन्ते येऽऽऽ्नं ते गुणाः स्मृताः। अऽग्नाथितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कट्कादिवत् ॥ (धन्या०, २.६).

(३) रसवत् अलंकाराच्या व्याख्येत उद्भूताने ‘स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्पदम्’ हे शब्द वापरून रसवत् अलंकाराच्या म्हणजे पर्यायाने

रसाच्या पाच अधिष्ठानांचा निर्देश केला आहे. त्यांपैकी 'स्वशब्द' म्हणजे रसाचा वाचक शब्द, शृंगाररसाचा वाचक शृंगार हाच शब्द इत्यादी. स्वशब्द रसाचे अधिष्ठान असू शकतो ह्या मतावर उत्तरकाली वरीच टीका झाली. आनंदवर्धनाने म्हटले आहे की, केवळ शृंगारादी शब्द असलेल्या व विभाव आदींचे प्रतिपादन नसलेल्या काव्यात रसाची किंचित्सुद्धा प्रतीती होत नाही (न हि केवल गृज्ञारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । — ध्वन्या०, १.४ वृत्ति). अभिनवगुप्ताने म्हटले आहे की स्वशब्दाने रसाची प्रतीती होते असे स्वप्नात सुद्धा वाटत कामा नये (यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वशब्दवाच्यः । — ध्वन्या०, १.४ लोचन) कुन्तकाने तर ह्या मताचा उपहास केला आहे. त्याने म्हटले आहे की गृज्ञार शब्द कानावर पडला की शृंगार रसाचा आस्वाद घेता येत असेल तर घृत शब्द नुसता ऐकूनही घृताचा आस्वाद घेता येईल, इतकेच काय, कोणत्याही सुखाचा उपभोग केवळ त्याचे नाव ऐकून घेता येईल (रस्यन्त इति रसाः ते स्वशब्दास्पदाः तेषु तिष्ठन्तः शृङ्गारादिषु वर्तमानाः सन्तः तज्जैरास्वाद्यन्ते । तदिदमुक्तं भवति यत् स्वशब्दैरभिधीयमानाः श्रुतिपथमवतरन्तः चेतनानां चर्वणचमत्कारं कुर्वन्तीत्यनेन न्यायेन घृतपूरप्रभृतयः पदार्थाः स्वशब्दैरभिधीयमानास्तदास्वादसंपदं संपादयन्तीति इ० । — वक्रोक्तिजीवित, ३.११ वृत्ति, पृ. १५९). ह्या टीकेच्या संबंधात हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की केवळ स्वशब्द रसाचे अधिष्ठान आहे असे उद्घटाने म्हटलेले नाही. स्वशब्द, स्थायिभाव, व्यभिचारिभाव, विभाव आणि अनुभाव हे पाच मिळून रसाचे अधिष्ठान होत असा त्याच्या वचनाचा अर्थ आहे. आणि ज्याप्रमाणे केवळ स्थायिभाव अथवा केवळ व्यभिचारिभाव रसाचे अधिष्ठान समजणे योग्य नाही त्याप्रमाणे केवळ स्वशब्द त्याचे अधिष्ठान म्हणून अभिप्रेत आहे असे समजणे योग्य नाही. उद्घटाने ह्या रसवत् अलंकाराचे जे ५२, ५३ व ५४ या तीन श्लोकांत मिळून एक उदाहरण दिले आहे त्यात विभाव, व्यभिचारिभाव, अनुभाव यांच्यावरोवर रति-स्थायिभावाचा (कन्दपं या समानार्थी शब्दात) उल्लेख आहे. त्यात गृज्ञार ह्या स्वशब्दाचा उपयोग केलेला नाही. परंतु इन्दुराजाच्या मते 'कन्दपं प्रवलः' या वचनात गृज्ञाराचा निर्देश आहे. तसे समजले तरी केवळ ते वचन रसाचे अधिष्ठान आहे असे उद्घटाचे मत होते हा विचार

स्वीकारता येण्यासारखा नाही. कुन्तकाची टीका तर उद्धृटावर अन्याय करणारी आहे.

(४) उद्धृटाच्या दुसऱ्याही एका वचनाचा त्याला अभिप्रेत नसलेला अर्थे केला गेला असे दिसते. संकर अलंकाराच्या दुसऱ्या प्रकाराच्या व्याख्येत (कारिका ५.१२) शब्दनिष्ठ आणि अर्थनिष्ठ दोन्ही प्रकारचे अलंकार वाक्यात एकत्र भासमान होतात अथवा वाक्याच्या एका अंशात प्रविष्ट झालेले असतात तेव्हा हा प्रकार होतो असे म्हटले आहे. वाक्याच्या एका अंशात शब्दालंकार व अर्थालंकार दोन्ही विद्यमान असतात असेच उद्धृटाला अभिप्रेत आहे हे स्पष्ट आहे. त्याने जे ह्या भेदाचे उदाहरण दिले आहे (उदाहरणश्लोक ७९) त्यात 'सच्छायवर्णिका चारुकणिका' ह्या वाक्याच्या एका अंशात छेकानुप्रास हा शब्दवर्ती अलंकार आणि शिल्षण हा अर्थवर्ती अलंकार दोन्ही एकत्र विद्यमान आहेत. उद्धृटाचे म्हणणे याप्रमाणे स्पष्ट असता अभिनवगुप्ताने हा संकराचा तिसरा स्वतंत्र प्रकार आहे असे मानून त्यात वाक्याच्या एका अंशात एकाहून अधिक अर्थालंकार असतात असे म्हटले आहे (तृतीयः प्रकारः यत्रैकत्र वाक्यांशेऽनेकोऽर्थालंकारः। ध्वन्या०, १.१३ लोचन). त्यानंतर त्याने कल्पिलेल्या ह्या प्रकाराचे स्वतःचे उदाहरण देऊन अभिनवगुप्ताने उद्धृटाची व्याख्या उद्भूत केली आहे. परंतु त्या व्याख्येत अभिनवगुप्ताने निर्दिष्ट केलेला प्रकार अभिप्रेत आहे असे समजता येण्यासारखे नाही.

(५) अभिनवगुप्ताने दुसरीकडे असे उद्घार आहेत. 'यतु विवरणकृत् दीपकस्य सर्वत्रोपमान्वयो नास्तीति वहनोदाहरणप्रपञ्चेन विचारितवांस्तदनुप्योगि निःसारं सुप्रतिक्षेपं च। (ध्वन्या०, १.१३ लोचन).' असे दिसते की भामहाने केलेल्या दीपक अलंकाराच्या व्याख्येत औपम्य आवश्यक असल्याचा निर्देश नसल्यामुळे उद्धृटाने त्यावरील विवृतीत औपम्य नसलेल्या दीपक अलंकाराची उदाहरणे देऊन सर्वत्र औपम्य आवश्यक नाही असे प्रतिपादन केले होते. त्याचे स्वतःचे मत जरी दीपकात औपम्य असते असे होते ('अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तदीपकं विदुः।'- कारिका १.१४) तरी भामहाच्या व्याख्येच्या विवरणात त्या व्याख्येच्या अनुरोधाने सर्वत्र औपम्य आवश्यक

नाही असे उद्घटाने म्हटले असले तर त्यात काही गैर नाही. तथापि भासमहाच्या ग्रंथावरील टीकेत प्रदर्शित झालेले मत व प्रस्तुत ग्रंथातील व्याख्येत स्पष्ट झालेले त्यांचे स्वतःचे मत यांतील विसंगती उघड आहे. अभिनवगुप्ताचे ह्या विसंगतीकडे लक्ष गेलेले दिसत नाही.

मागे सांगितल्याप्रमाणे अभिनवगुप्ताने नाटधशास्त्रावरील आपल्या टीकेत पाच ठिकाणी उद्घटाला च्या मतांचा निर्देश केला आहे. त्याने त्यांचे प्रायः खंडन केले आहे. ती मते अशी :

(६) भरताने भारती, सात्त्वती, आरभटी आणि कैशिकी ह्या चार वृत्ती नाटचातील काव्याचे मूळ होत असे म्हटले आहे (सर्वेषामेव काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।—ना. शा., १८.४). उद्घटाला ह्या वृत्ती मान्य नसल्याचे अभिनवगुप्ताने म्हटले आहे. त्याच्या मते चेष्टिताच्या स्वरूपाची न्यायवृत्ति, भाषिताच्या स्वरूपाची अन्यायवृत्ति आणि त्या दोहोंच्या परिणामाच्या स्वरूपाची फलसंवित्ति नावाची वृत्ति ह्या तीनच स्वीकारणे योग्य होय (तस्माच्चेष्टात्मिका न्यायवृत्तिरन्यायवृत्तिर्ग्रूपा तत्कलरूपा फलसंवित्तिरित वृत्तित्रयमेव युक्तमिति भट्टोद्घटो मन्यते ।—ना. शा. १८.१०१ वर अभिनव-भारती). दोन कारणांस्तव उद्घटाने हे भरताहून भिज्ञ मत मांडलेले दिसते. नाटचाच्या प्रत्येक अंगप्रत्यंगात कोणत्या ना कोणत्या तरी वृत्तीचा वास असणे आवश्यक आहे असे गृहीत धरून त्याने असा युक्तिवाद केलेला दिसतो की मूर्च्छा, मरण इत्यादी प्रसंगी भारतीप्रभृती चार वृत्तींपैकी कोणतीही वृत्ति असू शकत नाही, तेव्हा त्या चार वृत्तींनी नाट्य संपूर्णतया व्याप्त होते असे समजता येत नाही. याउलट, मूर्च्छा, मरण आदी गोष्टी चेष्टिताच्या अथवा भाषिताच्या परिणामरूप असल्यामुळे तेथे फलसंवित्ति वृत्ति आहे असे समजता येते. दुसरे असे की कैशिकी वृत्ति काम ह्या पुरुषार्थाशी संबद्ध असल्याचे म्हटले आहे, परंतु धर्म व अर्थ ह्या पुरुषार्थाशी संबद्ध म्हणून कोणत्याही वृत्तीचा निर्देश केलेला नाही. याउलट, चेष्टित, भाषित व त्यांचे परिणाम ह्यांचा चार पुरुषार्थांपैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी पुरुषार्थाशी संबंध अवश्य असतोच. म्हणून ह्या तीन वृत्तीच स्वीकारल्या पाहिजेत असे उद्घटाचे मत आहे.

अभिनवगुप्ताने हे मत अग्राह्य ठरविले आहे. त्याच्या मते नाटचाच्या प्रत्येक वारीकसारीक प्रसंगात वृत्ति असलीच पाहिजे असे समजण्याचे मुळीच कारण नाही. शिवाय, वृत्ति म्हणजे व्यापार आणि नाटचात सर्वत्र व्यापाराचे दर्शन होते म्हणूनच वृत्तीना काव्याच्या मातृका म्हटले आहे. मद, मूर्च्छा इत्यादी प्रसंगी मनोव्यापार चालूच असतो म्हणून त्या समयीही सात्त्वती वृत्ति संभाव्य असते.

(७) नाटकाच्या कथानकाच्या रचनेतील मुख्यप्रतिमुखादी पाच संधीं-पैकी विमर्श ह्या चौथ्या संधीच्या व्याख्येवरील टीकेत अभिनवगुप्ताने उद्घटाचे भिन्न मत निर्दिष्ट केले आहे. त्याच्या मते कार्यसिद्धिरूप लाभाची संभाव्यता, योजिलेल्या उपायाची असफलता आणि नवीन उपायाचा शोध या तीन अवस्थांपैकी कोणत्याही अवस्थांची कवीने आपल्या मर्जीप्रमाणे संधींत योजना करावी. जर प्रतिमुखसंधीत लाभावस्था दाखविली असेल तर इतर दोन अवस्था गर्भसंधीत दाखवाव्यात, जेव्हा अवमर्शसंधीत नाशावस्थेची योजना करावयाची असेल तेव्हा गर्भसंधीत फक्त अन्वेषणावस्थेची योजना करावी, आणि जेव्हा गर्भसंधीत नाशावस्था व अन्वेषणावस्था दोन्ही दाखविल्या असतील तेव्हा अवमर्शसंधीत नायकाच्या विचारविमर्शाची पुढीलप्रमाणे योजना करावी, ‘जवळजवळ हाताशी आलेले फल मी कसे काय घालविले? मी चुकीचे उपाय योजले होते काय? की ते फल प्राप्त करण्याच्या योग्यतेचेच नाही?’ उद्घटाने अवमर्श शब्दाचे स्पष्टीकरण ‘नाशाच्या कारणांचा शोध घेण्याचे स्थान, विचारविमर्श म्हणजे अवमर्श’ असे केले असल्याचे म्हटले आहे (यदाहोद्घट: नाशान्वेषणभूमिरवमृष्टिरवमर्श इति। – ना. शा. १९.३९ वर अभिनवभारती). अभिनवगुप्ताने ही सर्व व्याख्या त्याज्य ठरविली आहे. कारण, त्याच्या मते प्रतिमुख, गर्भ व विमर्श ह्या संधींच्या भरतकृत व्याख्यांशी ती सुसंगत नाही. शिवाय, अवमर्शसंधी हा नियतफलप्राप्ति ह्या कथानकाच्या अवस्थेशी संवद्ध असल्याचे जे म्हटले आहे त्याच्याशीही तिचा विरोध होतो.

(८) प्रत्येक संधीत वारा किवा तेरा याप्रमाणे पाच संधींत एकूण चौसप्त संध्यांची योजना करावयास भरताने सांगितले आहे. त्यासंबंधात अभिनवगुप्ताने म्हटले आहे की ज्या संधीत ज्या अंगांचा निर्देश केला आहे

त्याच संधीत तया अंगांची योजना दिलेल्या क्रमानुसारच करणे आवश्यक आहे हे उद्घटप्रभृतींचे मत सयुक्तिक नसून शास्त्रविरुद्धही आहे. क्रम व्याख्यांच्या संबंधातच आहे, काव्यात करावयाच्या योजनेच्या संबंधात नाही (लक्षण एवायं क्रमो न निवन्धन इति यावत् । तेन यदुद्घटप्रभृतयोऽज्ञानां संधौ क्रमे च नियममाहुस्तद् युक्त्यागमविरुद्धमेव । – ना. शा. १९.६४ वर अभिनवभारती). उद्घटप्रभृतींचे मत सयुक्तिक नाही हे विचमान नाटकांच्या उदाहरणांवरून स्पष्ट आहे.

(९) समवकार नावाच्या रूपकप्रकाराच्या व्याख्येत बन्धकुटिल (म्हणजे विषम व अर्धसम) वृत्तांची योजना करावी असे म्हटले आहे (उच्छिण्याच्यान्त्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि । वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥ – ना. शा. १८.६८). अभिनवगुप्ताने म्हटले आहे की उद्घटाचा येथील पाठ ‘नैव योज्यानि’ (प्रयोज्यानि). असा होता आणि स्नग्धरा आदी छंदांचाच उपयोग करावा, कमी अक्षरे असलेल्या छंदांचा करू नये अशी व्याख्या त्याने केली होती (बन्धकुटिलानि विषमार्धसमानि तान्यत्र समवकारे सम्यग्योज्यानीति । ‘नैव योज्यानि’ इत्युद्घटः पठति । स्नग्धरादीन्येव प्रयोज्यानि नाल्पाक्षराणि इति स व्याचष्टे । १८.६८ वर अभिनवभारती). हे उद्घटाचे मत अग्राह्य असल्याचे अभिनवगुप्ताने स्फृतलेले नाही.

(१०) हस्ताभिनयाच्या संबंधात नाट्यशास्त्रात हाताच्या उत्तान, पार्श्वग व अधोमुख या तीन मुख्य क्रियांचा निर्देश आहे (उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च । प्रचारस्त्रिविधोऽज्ञानां नाट्यनृत्यसमाश्रयः ॥ – ना. शा. ९.१८१). त्यावरील टीकेत अभिनवगुप्ताने म्हटले आहे की उद्घटाचा येथील पाठ ‘उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्रोऽग्रगोऽधोमुख एव च । पञ्च प्रचारा हस्तस्य’ याप्रमाणे भिन्न असून त्याने पाच क्रिया स्वीकारल्या आहेत. त्यावर ह्या पाच क्रिया स्वीकारणे आवश्यक नसून तीन मानणेच योग्य होय (त्रैविध्यमेव युक्तम्) असे अभिनवगुप्ताने आपले मत मांडले आहे.

उपसंहार

उद्धृटाने आपल्या काव्यालंकारसारसंग्रहाची रचना भामहाच्या ग्रंथातील अलंकारविषयक भागाच्या आधारानेच केली आहे. तथापि, उभय ग्रंथांत अनेक भेदस्थाने असल्याचे प्रत्ययास येते. भामहाने जितक्या अलंकारांचे विवेचन केले आहे जबळजबळ तितक्याच आणि त्याच अलंकारांचे वर्णन उद्धृटाने केलेले असले तरी त्याने भामहाचे काही अलंकार न स्वीकारता भामहाने निर्दिष्ट न केलेल्या इतर काही अलंकारांचा पुरस्कार केला आहे. उत्प्रेक्षावयव, उपमारूपक आणि आशिस् ह्या भामहाला मान्य असलेल्या तीन अलंकारांचा उद्धृटाने आपल्या ग्रंथात समावेश केला नाही. यांपैकी उपमारूपक व आशिस् यांचे वर्णन दंडीनेही केले आहे. तेव्हा ह्या तीन अलंकारांचा अस्वीकार उद्धृटाने बुद्धिपुरःसर केला आहे असे समजण्यास हरकत नाही. भामह व दंडी यांच्या ग्रंथांत न बाढळणाऱ्या पुनरुक्तवदाभास, छेकानुप्रास, परमावृत्तियुक्त अनुप्रास, तीन प्रकारचा संकर, काव्यलिङ्ग आणि दृष्टान्त या अलंकारांचे वर्णन उद्धृटाच्या ग्रंथात प्रथम बाढळते. तेव्हा ते नव्यानेच प्रसृत करण्याचे थेय त्यालाच दिले पाहिजे. तसेच, उद्धृटाने अनेक अलंकारांचे भामहापेक्षा अधिक भेद प्रस्तुत केले आहेत – रूपकांचे दोन ऐवजी चार, उपमेचे चारऐवजी पंधरा व प्रतिवस्तूपमा हा स्वतंत्र अलंकार, अर्थान्तरन्यासाचे

दोनऐवजी चार, व्यतिरेकाचे एकऐवजी चार, अतिशयोक्तीचे एकऐवजी चार, विशेषोक्तीचे एकऐवजी दोन, निदर्शनेचे एकऐवजी दोन, परिवृत्तीचे एकऐवजी तीन, ससंदेहचे एकऐवजी दोन, याप्रमाणे. विश्लेषणाच्या अधिकाधिक सूक्ष्मतेचा हा परिणाम आहे. त्याचेही श्रेय उद्घटाकडेच जाते. भाविक हा संबंध प्रवंधात विद्यमान असणारा काव्यगुण आहे असे भामहाने म्हटले आहे, तर उद्घटाच्या मते तो एका उक्तीत आभिव्यक्त होणारा अलंकार आहे. शिलष्ट अलंकारात उपमालंकाराचा तीन प्रकारे आविर्भाव होतो असे भामहाचे मत आहे, तर उद्घटाने शब्दशिलष्ट व अर्थशिलष्ट असा भेद करून त्यात इतरही अलंकारांची प्रतिभा उत्पन्न होते असे म्हटले आहे. ऊर्जस्त्रि व समाहित ह्या अलंकारांविषयी उभयतांच्या कल्पना सर्वस्वी भिन्न असल्याचे दिसून येते. रसवत् आणि पर्यायोक्त ह्या अलंकारांच्या संबंधात उद्घटाने भामहाच्या व्याख्या शब्दशः उद्भूत करून त्याचे स्वरूप अधिक स्पष्ट करण्यासाठी स्वतःचे इलोकार्ध जोडले आहेत. काही अलंकारांच्या बावतीत भामहाच्या व्याख्येत थोडी भर घालून उद्घटाने तिची सुधारणा केली आहे, उदाहरणार्थ, दीपक (प्रावान्येतरयोगिनः अन्तर्गतोपमा धर्माः), अर्थात्तरन्यास (समर्थकस्य...अन्यस्य), उत्प्रेक्षा (लोकातिक्रान्तविषया...संभावना), अप्रस्तुतप्रशंसा (प्रस्तुतार्थनिवन्धनी) इत्यादी. समासोक्ति, स्वभावोक्ति, व्याजस्तुति, उपमेयोपमा आणि संसृष्टि ह्या अलंकारांच्या दोघांच्या व्याख्या भिन्नभिन्न असल्या तरी त्यांचा आशय एकच आहे. आक्षेप, विभावना, अतिशयोक्ति, यथासंख्य, अपहनुति, विरोध, सहोक्ति, ससंदेह आणि अनन्वय ह्या नऊ अलंकारांच्या बावतीत मात्र उद्घटाने भामहाच्या व्याख्या काही फरक न करता स्वीकारल्या आहेत.

ह्या विवेचनावरून हे स्पष्ट आहे की उद्घृट हा बहुतांशी भामहाच्या पावलावर पाऊल टाकून जात असलेला दिसत असला तरी अनेक अलंकारांच्या बावतीत त्याने स्वतंत्र मार्गाचा अवलंब केला आहे. या ठिकाणी हे लक्षात घेतले पाहिजे की सर्व अलंकारांच्या संबंधात भामहाने 'इतर कोणी' त्यांचे अगोदर विवेचन केले असल्याचे म्हटले आहे. म्हणजे हे सर्व अलंकार भामहाच्या पूर्वीच कोणाकडून ना कोणाकडून तरी मान्यता पावले होते. ज्यांना जे अलंकार मान्य होते त्यांनी त्यांच्या व्याख्या केल्या असणार व त्या

भामहाला अवगत असणार हे उघड आहे. तेव्हा त्या व्याख्यांच्या अनुरोधानेच भामहाने आपल्या व्याख्या प्रस्तुत केल्या आहेत असे समजप्पास हरकत नाही. परंतु त्या प्राचीन आलंकारिकांच्या मूळ व्याख्या आता उपलब्ध नसल्यामुळे तुलनात्मक दृष्टच्या भामहाच्या विशिष्ट कामगिरीचे मूल्यमापन करता येणार नाही. तथापि, हे लक्षात ठेवले पाहिजे की 'अलंकारांसंबंधीचे हे सर्व विस्तृत विवेचन मी स्वतःच्या बुद्धीने निर्णय घेऊनच प्रस्तुत केले आहे (गिरामलंकार-विधिः सविस्तरः स्वर्य विनिश्चित्य धिया मयोदितः । — का. ल., ३.५८)' असे भामहाने म्हटले आहे. तेव्हा भामहाची या वावतीतील कामगिरी मोलाची आहे हे मान्य करावयास प्रत्यवाय नाही. उद्भूटाला मुद्दा त्या प्राचीन आलंकारिकांच्या व्याख्या अवगत असण्याची संभाव्यता आहे. तथापि, भामहाखेरीज इतर कोणा आलंकारिकाचा त्याच्यावर प्रभाव पडला आहे असे म्हणता येण्यासारखे नाही. जेथे त्याने भामहाहून भिन्न विचार मांडला आहे तेथे त्याची स्वतःचीच विचारशक्ती प्रकट झाली आहे असे समजणेच उचित होय.

उद्भूटाच्या कालानंतर अलंकारांचे विस्तृत विवेचन रुद्रटाच्या काव्यालंकारात आढळते. त्यात यमक व चित्र धरून पाच शब्दालंकार आणि सदुसष्ट अर्थालंकार अशा एकूण बहात्तर अलंकारांच्या वृत्तबद्ध व्याख्या आणि रुद्रटाची स्वरचित उदाहरणे आहेत. साहजिकच भामह व उद्भूट यांच्यापेक्षा अनेक अधिक अलंकारांचे विवेचन ह्या ग्रंथात आढळते. वक्रोक्ति, परिकर, मीलित, भ्रान्तिमान्, स्मरण, असगति आदि तीसच्या वर नवीन अलंकारांचे वर्णन रुद्रटाने प्रथमच केले आहे. त्याच्या पूर्वीच ह्या अलंकारांचे विश्लेषण व नामकरण झाले असल्याची संभाव्यता मान्य केली तरी त्यांचा प्रथम निर्देश त्याच्याच ग्रंथात आढळत असल्यामुळे त्यांच्या पुरस्काराचे श्रेय त्यालाच देणे आवश्यक आहे. उद्भूटाच्या ग्रंथातील वदुसंख्य अलंकारांचा रुद्रटाने स्वीकार केला आहे, परंतु पुनरुक्तवदाभास, प्रतिवस्तूपमा, पर्यायोक्त, विशेषोक्ति, तुल्ययोगिता, अप्रस्तुतप्रशंसा, निदर्शना, भाविक, काव्यलिङ्ग यांचा त्याने निर्देश केलेला नाही. रुद्रटाच्या विवेचनावर उद्भूटाचा काही खास प्रभाव पडला आहे असे म्हणता येण्यासारखे नाही.

भोजकृत सरस्वतीकण्ठाभरणात अलंकारांविषयी एक नवीनच विचार आढळतो. शब्दालंकार व अर्थालंकार ह्यांखेरीज उभयालंकार असा तिसरा प्रकार मानून त्याने तिन्ही प्रकारांच्या प्रत्येकी चोवीस चोवीस अलंकारांच्यां सोदाहरण व्याख्या दिल्या आहेत. उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास, अपहूनुति, समासोक्ति, श्लेष, अप्रस्तुतप्रशंसा, अतिशयोक्ति आदी मुख्य मुख्य अलंकार शब्द व अर्थ दोहोंवर अधिष्ठित म्हणून त्याने उभयालंकारांत समाविष्ट केले आहेत. अनेक अलंकारांच्या संबंधात त्यांच्या स्वरूपाविषयी मतभिन्नता नसली तरी भामह अथवा उद्घट यांचा भोजावर काही खास प्रभाव पडला असल्याचे प्रत्ययास येत नाही.

त्यानंतर मम्मटाच्या काव्यप्रकाशात अलंकारांचे विस्तृत विवेचन आढळते. त्यात (यमक व चित्र वगळता) पाच शब्दालंकार आणि एकसष्ट अर्थालंकार यांच्या व्याख्या व उदाहरणे दिली आहेत. त्या सर्वांवर उद्घट व रुद्रट ह्या दोघांचा खास प्रभाव पडलेला दिसून येतो. उद्घटाचे चारही शब्दालंकार त्यांच्या उपभेदांसह मम्मटाने स्वीकारले असून त्याने त्यांत रुद्रटाच्या वक्रोक्तीची भर घातली आहे. उद्घटाच्या सदतीस अर्थालंकारांपैकी त्याने फक्त प्रेयस्, रसवत्, ऊर्जस्वि आणि समाहित ह्या रससंबद्ध चार अलंकारांचा दहाव्या उल्लासात समावेश केला नाही. तथापि, चौथ्या उल्लासात रस, भाव आदीना प्राधान्य नसून ते अंगभूत असतात अशा गुणीभूतव्यज्ञःच काव्यात हे अलंकार असतात असे त्याने म्हटले आहे (अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थ यत्राज्ञभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यज्ञःचे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽलंकारः । – का. प्र., उल्लास ४). म्हणजे भिन्न रूपात त्याला हे अलंकार मान्य आहेतच. अलंकारांच्या व्याख्यांच्या संबंधात उद्घटाचा मम्मटावर वराच प्रभाव पडलेला दिसून येतो. उपमा, उत्प्रेक्षा, निर्दर्शना, उदात्त, संकर, दृष्टान्त इत्यादी अलंकारांच्या उभयतांच्या व्याख्या ताडून पाहिल्यास हे स्पष्ट होईल. उपमालंकाराच्या भेदांच्या संबंधात मम्मटाने उद्घटाचेच अनुयायित्व पत्करले आहे. त्यांच्या संख्येत वाढ केली आहे इतकेच. तेव्हा अलंकारांच्या संबंधात मम्मटावरील उद्घटाच्या प्रभावाविषयी शंका घेण्याचे कारण नाही.

उत्तरकालीन आलंकारिकांनी प्रायशः ममटाचेच अनुकरण केले आहे. त्यांपैकी वडुतेकांनी अलंकारांच्या संख्येत वाढ केली आहे. हेमचंद्राने मात्र मुख्य मुख्य असे फक्त एकोणतीसच अलंकार स्वीकारले असून इतर काही अलंकार स्वीकार्य का नाहीत त्याचे विवेचन केले आहे. तथापि, त्याच्यावरही ममटाचा प्रभाव पडला आहे यात शंका नाही. या उत्तरकालीन आलंकारिकांपैकी कोणावर उद्भूटाचा साक्षात् प्रभाव पडला आहे असे म्हणता येण्यासारखे नाही.

उद्भूटाच्या एकूण कार्याच्चा विचार करता भामहाच्या ग्रंथावरील त्याची विवृति आणि भरताच्या नाट्यशास्त्रावरील त्याची टीका दोन्ही सध्या उपलब्ध नाहीत ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय याची जाणीव झाल्याशिवाय रहात नाही. त्याच्या मतांचे जे त्रोटक उल्लेख आढळतात त्यांवरून स्वतंत्र विचार करण्याच्या त्याच्या शक्तीचा प्रत्यय येतो. भामहाचा मार्ग अनुसरतानाही त्याने त्यात जे फेरफार केले आहेत त्यामुळे भामहाचा ग्रंथ मागे पडून अलंकारांच्या संवंधात उद्भूटालाच अधिक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. नाट्याच्या संवंधात त्याने भरताहून अनेक भिन्न विचार मांडले होते असे दिसते. अभिनवगुप्ताने त्यांपैकी काहींचा उल्लेख केला आहे.

* * *

उदाहरण - श्लोक

तदाप्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृत्तिभृत् ।
 शितिकण्ठः कालगलत्सतीशोकानलव्यथः ॥ १ ॥
 स देवो दिवसाक्षिन्ये तस्मिन् शैलेन्द्रकन्दरे ।
 गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥ २ ॥
 तत्र तोषाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।
 चकाशे शालिंकिशास्त्रकपिशाशमुखा शरत् ॥ ३ ॥
 सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुविन्दिभिः ।
 स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दं नन्दितेन्दिन्दिरा वचित् ॥ ४ ॥
 केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः वचित् ।
 कुर्वती काननारुद्धश्रीनुपुररवध्रमम् ॥ ५ ॥
 वचिद्वुत्फुललकमला कमलभ्रान्तषट्पदा ।
 षट्पदवाणमुखरा मुखरसफारसारसा ॥ ६ ॥
 पद्मिनीं पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।
 अन्तर्दन्तुरयामासुहंसा हंसकुलालयात् ॥ ७ ॥
 जितान्यपुष्पकिञ्जलकिञ्जलकथेणिशोभितम् ।
 लेखेऽवतंसतां नारीमुखेन्दुष्वसितोत्पलम् ॥ ८ ॥
 काशाः काशाः इवोऽद्वांसि सरांसीव सरांसि च ।
 चेतांस्याच्चिपुर्यूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥ ९ ॥
 स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ।
 भर्तरोऽपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ॥ १० ॥
 ज्योत्सनाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् ।
 क्रमशो रात्रिकन्याभिवर्द्धोमोद्यानमसिच्यत ॥ ११ ॥

उत्पत्तिद्विः पतिद्विश्च पिच्छालीवालशालिभिः ।
 राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः ॥ १२ ॥
 वनान्तदेवतावेष्यः पान्थस्त्रीकालशृङ्खलाः ।
 मारप्रवीरासिलता भूङ्गमालाश्वकाशिरे ॥ १३ ॥
 आसारधाराविशिखैर्बोभागप्रभासिभिः ।
 प्रसाध्यते स्म धवलैराशाराजयं बलाहकैः ॥ १४ ॥
 संजहार शरत्कालः कदम्बकुमुमश्रियः ।
 प्रेयोवियोगिनीनां च निःशेषसुखसंपदः ॥ १५ ॥
 विदेशवसतिर्यातिपतिकाजनदर्शनम् ।
 दुःखाय केवलमभूच्छरच्चासौ प्रवासिनाम् ॥ १६ ॥
 तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भरः ।
 कान्ताननेन्दुरिन्दुश्च कस्य नानन्दकोऽभवत् ॥ १७ ॥
 क्षणं कामज्वरोत्थित्यै भूयः संतापवृद्धये ।
 वियोगिनामभूच्छान्द्री चन्द्रिका चन्दनं यथा ॥ १८ ॥
 नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
 तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ १९ ॥
 प्रबोधाद्ववलं रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।
 पूर्णन्दुविम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् ॥ २० ॥
 इति काले कलोल्लापिकादम्बकुलसंकुले ।
 त्रिदशाधीशशार्दूलः पश्चात्तापेन धूर्जन्तिः ॥ २१ ॥
 तां शशिच्छायवदनां नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।
 सरोजकर्णिकागौरों गौरों प्रति मनो दघौ ॥ २२ ॥
 स दुःस्थीयन्कृतार्थोऽपि निःशेषश्वर्यसंपदा ।
 निकामकमनीयेऽपि नरकीयति कानने ॥ २३ ॥
 कृशानवज्जगत्स्य पश्यतस्तां प्रियां विना ।
 खद्योतयितुमारब्धं तत्त्वज्ञानमहामहः ॥ २४ ॥
 तस्येतरमनोदाहमदहत्प्रज्वलन्मनः ।
 उमां प्रति तपःशक्त्याकृष्टबुद्धेः स्मरानलः ॥ २५ ॥

स दग्धविग्रहेणापि वीर्यमात्रस्थितात्मना ।
 स्पृष्टः कामेन सामान्यप्राणिचिन्तमचिन्तयत् ॥ २६ ॥
 अपि सा सुमुखो तिष्ठेद्वृष्टेः पथि कथंचन ।
 अप्रार्थितोपसंयन्ना पतितानभ्रवृष्टिवत् ॥ २७ ॥
 कि स्युरुत्कलिका भद्रत्स्या अपि निरर्गलाः ।
 अकाण्डोद्वामरानङ्गहतकेन समर्पिताः ॥ २८ ॥
 चण्डालकल्पे कन्दर्वप्लुष्ट्वा मयि तिरोहिते ।
 संज्ञातातुलनैराश्या कि सा शोकान्मृता भवेत् ॥ २९ ॥
 विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसंपदः ।
 निशा: कियत्वो वर्षेऽपि यास्विन्दुः पूर्णमण्डलः ॥ ३० ॥
 अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्वद्रेऽपि दशेदृशी ।
 इयदास्तां समुद्राम्भः कुम्भमृतिं तु के वयम् ॥ ३१ ॥
 इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्तावधिनं यत् ।
 वव वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चेक्षितः ॥ ३२ ॥
 तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्यन्तकार्यिकः ।
 एष शर्वोऽपि भगवान् बट्टभूय सम वर्तते ॥ ३३ ॥
 प्रच्छन्ना शस्यते वृत्तिः स्वीणां भावयरीक्षणे ।
 प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनुं स्वीकृत्य बाटवीम् ॥ ३४ ॥
 हरोऽथ ध्यानमातस्थौ संस्थाप्यात्मानमात्मना ।
 विसंवदेद्वि प्रत्यक्षं निधर्यतं ध्यानतो न तु ॥ ३५ ॥
 अपश्यच्छातिकष्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।
 असंभाव्यपतीच्छानां कन्यानां कापरा गतिः ॥ ३६ ॥
 स गौरीशिखरं गत्वा ददर्शेमां तपःकृशाम् ।
 राहुपीतप्रभस्येन्द्रोर्जयन्तों द्वूरतस्तनुम् ॥ ३७ ॥
 पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्रं च निष्प्रभम् ।
 स्फुरच्छायेन सततं मुखेनाधः प्रकुर्वतीम् ॥ ३८ ॥
 शीर्णपर्णाम्बुद्वाताशकष्टेऽपि तपसि स्थिताम् ।
 समुद्रहत्तों नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥ ३९ ॥

या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
 तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ ४० ॥
 अङ्गलेखामकाशमीरसमालभनपिञ्जराम् ।
 अनलकतकताम्राभामोष्ठमुद्रां च विभ्रतीम् ॥ ४१ ॥
 दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशोभिनीम् ।
 तन्वीं वनगतां लीनजटाष्टचरणावलिम् ॥ ४२ ॥
 तपस्तेजःस्फुरितया निजलावण्यसंपदा ।
 कृशामव्यकृशामेव दृश्यमानामसंशयम् ॥ ४३ ॥
 अचिन्तयच्च भगवानहो नु रमणीयता ।
 तपसास्थाः कृतान्त्यत्वं कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 पतेद्यदि शशिद्योतच्छटा पद्मे विकाशिनि ।
 मुक्ताफलाक्षमालायाः करेऽस्थाः स्थातदेषमा ॥ ४५ ॥
 मन्ये च निपतन्त्यस्याः कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः ।
 प्रायेणाग्रे तु गच्छन्ति स्मरबाणपरम्पराः ॥ ४६ ॥
 मृणालहंसपद्मानि बाहुचडकमणाननैः ।
 निर्जन्यन्त्यानया व्यक्तं नलिन्यः सकला जिताः ॥ ४७ ॥
 अस्याः सदार्कविम्बस्थदृष्टिपीतातपैर्जपैः ।
 श्यामिकाङ्क्षेन पतितं मुखे चन्द्रभ्रमादिव ॥ ४८ ॥
 कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
 अपश्यन्ताविवान्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥ ४९ ॥
 क्षणं नन्द्वार्धवलितः शृङ्गेणाग्रे क्षणं नुदन् ।
 लोलीकरोति प्रणयादिमासेष मृगार्भकः ॥ ५० ॥
 इयं च सुतवात्सल्यान्निविशेषा स्पृहावती ।
 उल्लापयितुमारब्धा कृत्वेमं क्रोड आत्मनः ॥ ५१ ॥
 इति भावयतस्तस्य समस्तान् पार्वतीगणान् ।
 संभूतानल्पसंकल्पः कन्दर्पः प्रबलोऽभवत् ॥ ५२ ॥
 स्विद्यतापि स गावेण बभार पुलकोत्करम् ।
 कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ ५३ ॥

क्षणमौत्सुक्यर्गभिष्या चिन्तानिश्चलया क्षणम् ।
 क्षणं प्रमोदालसया दृशास्यास्यमभूष्यत ॥ ५४ ॥
 तथा कामोऽस्य वद्वधे यथा हिमगिरे: सुताम् ।
 संग्रहीतुं प्रवृते हठेनापास्थ सत्पथम् ॥ ५५ ॥
 येन लम्बालकः साखः करघातारुणस्तनः ।
 अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥ ५६ ॥
 सोऽपि येन कृतः एलुष्टदेहेनाप्येवमाकुलः ।
 नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ५७ ॥
 अथ कातां दृशं दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रमं भ्रुवोः ।
 प्रसन्नं मुखरागं च रोमाञ्चस्वेदसंकुलम् ॥ ५८ ॥
 स्मरज्वरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गाणि समादधत् ।
 उपासर्वदग्गिरिसुतां गिरिशः स्वस्तिपूर्वकम् ॥ ५९ ॥
 उवाच च यतः क्रोडे वेणुकुञ्जरजन्मभिः ।
 मुक्ताफलैरलंकारः शबरीणामपीच्छ्या ॥ ६० ॥
 पुष्टचेन्द्रनीलवैङ्मर्यपद्मरागमयैवियत् ।
 शिरोभिरुलिखद्यत शिखरं गन्धमादनम् ॥ ६१ ॥
 उत्तरोपत्यका यस्य प्रधानस्वर्णभूमयः ।
 महान्मरकतोर्वीधः पादोपानं च संश्रितः ॥ ६२ ॥
 बभूव यस्य पातालपातिन्यां संक्षये क्षितौ ।
 पतनं न तथा सार्धमायामस्तु प्रकटच्छ्रूत् ॥ ६३ ॥
 तस्यादिक्रोडपीनांसनिघर्षेऽपि पुनः पुनः ।
 निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रेभवती सुता ॥ ६४ ॥
 स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
 प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ ६५ ॥
 इन्दुकान्तमुखी स्त्रिधमहानीलशिरोरुहा ।
 मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्तं पद्मरागाङ्गिरपल्लवा ॥ ६६ ॥
 अपारिजातवार्तापि नन्दनश्रीर्भुवि स्थिता ।
 अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलललावण्यविन्दुका ॥ ६७ ॥

एतद्वि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।
 विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवादृशाम् ॥ ६८ ॥

महर्द्विनि गृहे जन्म रूपं स्मरसुहृदयः ।
 तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥ ६९ ॥

इत्थं विसंचुलं दृष्ट्वा तावकीनं विचेहितम् ।
 नोदेति किमपि प्रष्टुं सत्वरस्यापि मे मनः ॥ ७० ॥

यद्वा मां कि करोम्येष वाचालयति विस्मयः ।
 भवत्याः व्वायमाकारः ववेदं तपसि पाटवम् ॥ ७१ ॥

त्वदञ्ज्ञमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
 मालतीशशभूलेखाकदलीनां कठोरता ॥ ७२ ॥

योगपट्टो जटाजालं तारबो त्वडमृगजिनम् ।
 उचितानि तवाञ्जस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ ७३ ॥

यान्ति स्वदेहेषु जरामसंप्राप्तोपभोक्तृकाः ।
 फलपुष्पद्विभाजोऽपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥ ७४ ॥

धिगनन्योपमामेतां तावकीं रूपसंपदम् ।
 त्रेलोक्येऽप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते ॥ ७५ ॥

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी ।
 विधुवन्ध्यविभावर्याः प्रविभर्ति विशेषताम् ॥ ७६ ॥

यद्यप्यत्यन्तमुचितो वरेन्दुस्ते न लभ्यते ।
 तथापि वच्चि कुत्रापि क्रियतामादरो वरे ॥ ७७ ॥

इत्थं स्थितिवंरार्था चेन्मा कृथा व्यर्थमयिताम् ।
 रूपेण ते युवा सर्वं पादबद्धो हि किकरः ॥ ७८ ॥

मैवमेवास्त्व सच्छायवणिका चारुकणिका ।
 अम्भोजिनीव चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा ॥ ७९ ॥

हरेणव स्मरव्याधस्त्वयानञ्जनीकृतोऽपि सन् ।
 त्वद्वपुः क्षणमप्येष धाष्टर्चादिव न मुञ्चति ॥ ८० ॥

शिरांसि पञ्चजानीव वेगात्पातयतो द्विषाम् ।
 आजौ करोपमं चक्रं यस्य चक्रोपमः करः ॥ ८१ ॥

द्युजनो मृत्युना सार्थं यस्याजौ तारकामये ।
 चक्रे चक्राभिद्वानेन प्रैष्येणाप्तमनोरथः ॥ ८२ ॥
 उरो दत्त्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्णत ।
 हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया ॥ ८३ ॥
 नेत्रोरगबलं भ्राम्यन्मन्दराद्रिशिरश्चयुतैः ।
 रत्नैररापूर्यं दुर्गाधार्विद्य यः समादत्तं कौस्तुभम् ॥ ८४ ॥
 यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन द्यां जिगीषति ।
 अभयं स्वर्गसद्वर्यो दत्त्वा जग्राह खर्वताम् ॥ ८५ ॥
 हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहृदलनोद्भवः ।
 यशःसंचय एष स्यात्पिण्डीभावोऽस्य किङ्कृतः ॥ ८६ ॥
 नाभिपद्मस्पृहायातः किं हंसो नैषं चञ्चलः ।
 इति यस्याभितः शङ्खमशङ्खार्जवो जनः ॥ ८७ ॥
 नीलाद्वः किमयं मेरौ धूमोऽथ प्रलयानले ।
 इति यः शङ्खाद्यते श्यामः पक्षीन्द्रेऽर्कतिविषि स्थितः ॥ ८८ ॥
 यस्य वाणी स्ववाणीव स्वक्रियेव कियामला ।
 रूपं स्वमिव रूपं च लोकलोचनलोभनम् ॥ ८९ ॥
 त्वत्कृते सोऽपि वैकुण्ठः शशीघोषसि चन्द्रिकाम् ।
 अप्यधारां सुधावृष्टिं मन्ये त्यजति तां श्रियम् ॥ ९० ॥
 तदुत्तिष्ठातिधन्येन केनापि कमलेक्षणे ।
 वरेण सह तारुणं निविशन्ती गृहे वस ॥ ९१ ॥
 करोषि पीडां प्रीति च निरञ्जनविलोचना ।
 मूर्त्यानया समुद्दीक्ष्यमाणाभरणशोभया ॥ ९२ ॥
 छायेयं तव शेषाङ्गकान्तेः किञ्चिदनुज्ज्वला ।
 विभूषाघटनादेशान्दर्शयन्ती दुनोति माम् ॥ ९३ ॥
 कि वाव बहुनोक्तेन ब्रज भर्तारमाप्नुहि ।
 उदन्वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥ ९४ ॥

परिशिष्ट २

बलुभदेवाच्या सुभाषितावलीत उद्भवाचे
म्हणून उद्धृत झालेले श्लोक

अयं बन्धुः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
पुंसामुदारचित्तानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ४९८ ॥
कि कोमुदीः शशिकलाः सकला विचूर्ण्य
संयोज्य चामृतरसेन पुनः प्रयत्नात् ।
कामस्य घोरहरहुक्तिदग्धमृतेः
संजीवनौषधिरियं विहिता विधाता ॥ १४६३ ॥
किमिह बहुभिरुक्तेर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-
द्वंपमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।
अभिनवमदलेखालालसं सुन्दरीणां
स्तनभरपरिखिन्नं योवनं वा वनं वा ॥ ३४५३ ॥

* * *